

พจนานตามทัศนะของท่านพุทธทาสภิกขุ*

พระมหาพุทธีวงค์ ญาณฐณฺญ (สุวรรณรัตน์)**

บทคัดย่อ

นิพพานตามทัศนะของท่านพุทธทาสภิกขุหมายถึง ภาวะที่จิตดับเย็น เพราะว่างจากกิเลสคือตัวกู-ของกูไม่เกิดขึ้นมาในขณะนั้นซึ่งเป็นลักษณะของความว่างทางปัญญาหรือว่างทางวิญญาน ไม่ใช่ความว่างทางวัตถุหรือว่างทางจิต ท่านพุทธทาสภิกขุได้แบ่งนิพพานออกเป็น 3 ระดับคือ ตถังคนิพพาน วิกขัมภนนิพพาน และสมุจเฉตนิพพาน ทั้งสามระดับนี้สามารถสรุปลงเป็นนิพพาน 2 ระดับคือนิพพานชั่วคราวและนิพพานที่แท้ ตถังคนิพพานและวิกขัมภนนิพพาน จัดเป็นนิพพานชั่วคราว ส่วนสมุจเฉตนิพพานเป็นนิพพานที่แท้ซึ่งได้แก่นิพพานธาตุทั้งสอง ส่วนหลักเกณฑ์ที่ใช้แบ่งนิพพานออกเป็นสามระดับนั้นคือแนวคิดเรื่องจิต ประภัสสรตามหลักคำสอนของพระพุทธศาสนาเถรวาท

คำสำคัญ: พุทธทาสภิกขุ, นิพพาน

* บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของดุชนิพนธ์เรื่อง “การวิเคราะห์นิพพานในทัศนะของพุทธทาสภิกขุตามแนวคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท” บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พุทธศักราช 2561.

E-mail: janyjan1977@hotmail.com

** นิสิตหลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

วันที่รับบทความ 6 มิถุนายน 2561 วันที่แก้ไขบทความ 20 กันยายน 2561
วันตอบรับบทความ 18 ธันวาคม 2561

Nibbana According to Buddhadasa's Bhikkhu Attitude*

Phramaha Putthivong Natthanyu (Suwannarat)**

Abstract

Nibbana in daily life according to Buddhadasa Bhikkhu means specific condition which is cool in peace and free from selfness (me and mine), it is peaceful in wisdom or soul without mind and material concerned. Buddhadasa Bhikkhu had divided Nibbana into 3 levels according to pure mind concept in Theravada, those are Tadanganibbana, Vikkhambhananibbana Samucchedanibbana which are able to conclude in to 2 groups, said Tadanganibbana, Vikkhambhananibbana are temporary Nibbana while Samucchedanibbana is permanent Nibbana.

Keywords: Buddhadasa Bhikkhu, Nibbana

* This article is a part of dissertation entitled “An Analysis of Nibbana in Buddhadasa’s Perspective based on Theravada Buddhist Scripture”, Graduate school, Mahachulalongkornrajavidyalaya university, Thailand, C.E. 2018 E-mail: janyjan1977@hotmail.com

**Ph.D. Caddidate, Doctor of Philosophy Program in Buddhist studies, Mahachulalongkornrajavidyalaya university.

Received June 6, 2018, Revised September 20, 2018, Accepted December 18, 2018

1. บทนำ

นิพพานแม้จะเป็นคำที่คุ้นเคยกันดีในกลุ่มของผู้ศึกษาหลักพุทธธรรม หรือในแวดวงของผู้นับถือพระพุทธศาสนาในทุกนิกาย แต่ดูเหมือนว่าการเข้าใจเกี่ยวกับเรื่องนี้จะมีแตกต่างกันไป ไม่ว่าจะเป็นที่แตกต่างระหว่างมหายานกับเถรวาท หรือแม้กระทั่งในกลุ่มผู้ที่นับถือพระพุทธศาสนานิกายเดียวกัน ยึดถือหลักคำสอนตามที่ได้บันทึกไว้ในพระไตรปิฎกฉบับเดียวกัน แต่บางครั้งเรื่องเดียวกันแต่มีคำอธิบายที่แตกต่างไปจากแนวคิดกระแสหลักก็มีอยู่ ท่านพุทธทาสภิกขุเป็นพระมหาเถระแห่งคณะสงฆ์ไทยอีกรูปหนึ่งที่มีคำอธิบายเรื่องนิพพานที่แตกต่างไปจากแนวคิดกระแสหลักอยู่มาก สำหรับท่านพุทธทาสภิกขุแล้วขรรวาสก็สามารถจะมีประสบการณ์กับนิพพานได้เป็นนิพพานแบบขรรวาส ท่านกล่าวว่าเมื่อขรรวาสอยู่ในกองไฟมากกว่าบรรพชิต ขรรวาสก็ต้องการน้ำที่จะดับไฟมากกว่าบรรพชิต ฉะนั้นมันยิ่งจำเป็นสำหรับขรรวาส (พุทธทาสภิกขุ, 2538 : 48) ธรรมะหรือศาสนาต่างๆ นั้นมีเพื่อคนที่อยู่ในกองทุกข์และโดยเฉพาะอย่างยิ่งก็คือขรรวาสเพื่อเขาจะได้เป็นขรรวาสชนิดที่ไม่มีทุกข์โดยที่ไม่จำเป็น การที่เกิดความเข้าใจว่านิพพานไม่เกี่ยวกับขรรวาสแล้วเป็นข้อจำกัดความก้าวหน้าของขรรวาสนั้นมันเป็นคำพูดที่ผิดแล้วเป็นขบถต่อพระพุทธศาสนาอย่างยิ่ง (พุทธทาสภิกขุ, 2538 : 48) ท่านพุทธทาสภิกขุกล่าวว่า “อย่าได้ไปแยกขรรวาสกับบรรพชิตให้เป็นสัตว์คนละชนิดไปเสีย จะทำให้ร่วมใช้ธรรมะในพระพุทธศาสนากันไม่ได้ เป็นคนคือมีชีวิตแล้วก็ต้องการความอยู่อย่างเยือกเย็นเป็นนิพพาน มันต้องทำเหมือนๆ กัน ใช้ธรรมะอย่างเดียวกันตามความเหมาะสมตามระดับ พุทธทาสภิกขุ, 2554 : 69) และเพื่อจะทำให้ขรรวาสได้รับประโยชน์จากหลักพุทธธรรมได้อย่างแท้จริง ท่านพุทธทาสภิกขุจึงอาศัยแนวคิดเรื่องสัจธรรมตามอธิบายในฐานะที่เป็นบาทฐานของนิพพาน นั้นหมายความว่าเมื่อใดจิตว่างจากตัวกู-ของกู ว่างไปจากภพ ว่างไปจากชาติ ว่างไปจากความเป็นตัวตน เมื่อนั้นเรียกว่าจิตได้สัมผัสกับนิพพานแล้วนั่นเอง จากแนวคิดเรื่องจิตว่างถูกขยายออกมาเป็นนิพพาน 3 ระดับได้แก่ ตทั้งคณิพพาน วิกขัมภณนิพพาน และสมุจเฉตนิพพาน ซึ่งมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

2. นิพพานตามทัศนะของพุทธทาสภิกขุ

2.1 ภาวะแห่งนิพพาน

ภาวะแห่งนิพพานในพระไตรปิฎกได้มีการอธิบายไว้หลายมิติด้วยกัน เช่นว่า นิพพานเป็นธรรมชาติที่ไม่เกิด (อชาตะ) ไม่ปรากฏ (อภุตตะ) ไม่ถูกเหตุสร้าง (อภุตตะ) ไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง (อสังขตะ) นิพพานเป็นอนิหิตสนะเป็นอนันตะ นิพพานคืออายตนะแต่ในอายตนะนั้นไม่มีปฐวีธาตุ ไม่มีอาโปธาตุ ไม่มีเตโชธาตุ ไม่มีวาโยธาตุ ไม่มีอากาศอันญายตนะ ไม่มีวิญญูณญายตนะ ไม่มีอากิญจัญญายตนะ ไม่มีเนวสัญญานาสัญญายตนะ ไม่มีโลกนี้ ไม่มีโลกหน้า ไม่มีดวงอาทิตย์และดวงจันทร์ ทั้งสองนั้น ภิกษุทั้งหลาย เราไม่เรียกอายตนะนั้นว่า มีการมา มีการไป มีการตั้งอยู่ มีการจุติ มีการอุบัติ อายตนะนั้นไม่มีที่ตั้งอาศัย ไม่เปลี่ยนแปลง ไม่มีอารมณ์ยึดเหนี่ยว นี่แหละที่สุดแห่งทุกข์ (ขุ.อ. (ไทย) 25/71/321-322) เพราะเหตุที่คัมภีร์พระพุทธศาสนาได้อธิบายภาวะแห่งนิพพานไว้อย่างนี้ จึงเปิดช่องทำให้มีการตีความคำสอนในเรื่องนี้ไปอีกนัยหนึ่งซึ่งแตกต่างไปจากแนวคิดกระแสหลักที่มีอยู่ อย่างที่ผู้รู้บางท่านอธิบายว่ามีอายตนะนิพพานเป็นที่ตั้งดูตพระพุทธเจ้าและพระอรหันต์ไปสู่อายตนะของตนอย่างนี้ไปก็มี สำหรับปัญหาในเรื่องนี้สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ. ปยุตโต) ได้สื่อสารไปยังกลุ่มผู้ที่มีความเชื่ออย่างนี้ว่านิพพานชนิดที่เป็นสถานที่ มีขนาดวัดได้ก็เพี้ยนไปไกลอยู่แล้วยิ่งเป็นที่ดูตเอาพระพุทธเจ้าและพระอรหันต์ไปรวมไว้ด้วยกัน แล้วคนในโลกนี้ยังเข้าสมาธิไปเฝ้าถวายข้าวบูชาก็ด้วย ยิ่งเป็นเรื่องเลื่อนลอยจะมีได้ก็แค่เพียงเป็นภาพนิมิตที่จิตปรุงแต่งขึ้นตามคำบอกนำ (พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), 2542 : 230) ท่านยังกล่าวอีกว่าคำว่า “อายตนะนิพพาน” คำนี้ไม่มีโดยบาลีนิยามและไม่ปรากฏคำนี้ในที่แห่งใดทั้งในพระไตรปิฎกและคัมภีร์ลองลงมาจากพระไตรปิฎกหรือคัมภีร์ชั้นหลังใดๆ ก็ตาม นี่เป็นกรณีตัวอย่างที่แสดงให้เห็นว่าภาวะแห่งนิพพานตามที่ได้บรรยายไว้ในพระไตรปิฎก แต่บางครั้งผู้รู้บางท่านได้ตีความคำสอนในส่วนนี้แตกต่างไปจากแนวคิดกระแสหลักก็มีอยู่เช่นกัน

เมื่อกล่าวถึงภาวะแห่งนิพพานดูเหมือนว่าท่านพุทธทาสภิกขุจะไม่สนใจเสียด้วยซ้ำว่านิพพานดำรงอยู่อย่างไร ดำรงอยู่ที่ไหนหรือเมื่อสิ้นชีวิตไปแล้วนิพพาน

จะเป็นอยู่อย่างไร แต่การจะกล่าวว่าท่านไม่สนใจหรือปฏิเสธภาวะแห่งนิพพานซึ่งเป็นสิ่งที่ดำรงอยู่เป็นอนันต์เป็นอสังขตธรรมตามที่คัมภีร์พระพุทธศาสนาได้อธิบายไว้นั้น ดูจะเป็นคำพูดที่ไม่เป็นจริงมากนักทั้งยังขัดกับข้อมูลหลักฐานที่ปรากฏอยู่ในหนังสือของท่านอีกด้วย ท่านพุทธทาสภิกขุได้พิจารณาเนื้อหาส่วนนี้ไว้ด้วยเช่นกัน แต่สิ่งที่ท่านเน้นมากคือนิพพานที่นี้และเตี้ยวนี้อันซึ่งประจักษ์แจ้งอยู่ที่จิต เป็นนิพพานในทิวภูมิธรรมคือสิ่งที่ตนรู้เห็นเองรู้แจ้งเองที่นี้และเตี้ยวนี้นี้ไม่ใช่ฟังใครมา สำหรับท่านพุทธทาสภิกขุแล้วนิพพานทุกระดับต้องมีอยู่ที่นี้และเตี้ยวนี้นี้ในโลกแห่งวัตถุซึ่งเป็นภาวะที่จิตสามารถจะสัมผัสรับรู้ได้เป็นสันติภูมิของใครของมันรู้แทนกันไม่ได้คำว่า “เห็น” ในที่นี้มันใช้แทนคำพูดอื่นๆ เช่นคำว่า “รู้สึก” ธรรมที่รู้สึกอยู่กับใจนั้นแหละเรียกว่าเห็นหรือเห็นเอง รู้สึกเองก็เรียกว่าเห็นเองเพราะว่าธรรมะในที่นี้ไม่ได้หมายถึงสิ่งที่เห็นด้วยตาหรือดูด้วยตาธรรมตา แต่ดูด้วยธรรมะ ธรรมจักขุ ธรรมจักขุ ดูเห็นนั่นคือรู้สึกด้วยใจ (พุทธทาสภิกขุ, 2539 : 6) โลกนี้หรือโลกอื่นหรือการจะอยู่เหนือโลกมันก็คือจิต โลกทุกโลกก็คือจิต การหลุดพ้นออกไปจากโลกก็คือจิต โลกชนิดไหนก็ตามหากไม่ปรากฏชัดอยู่ที่จิตก็เสมือนหนึ่งว่าโลกนั้นไม่มีอยู่ ภาวะที่จิตจะอยู่ได้โลกมันก็อยู่ที่จิตนั้นแหละ ภาวะที่จิตจะอยู่เหนือโลกมันก็อยู่ที่จิตนั้นแหละ ฉะนั้นถ้าอยากจะเรียกเป็นว่าโลกียธรรมกับโลกุตตรธรรมก็แสดงว่ามันอยู่ที่จิตนั้น เป็นไปในโลกหรือว่าเป็นไปนอกโลกมันก็อยู่ที่จิตนั้น (พุทธทาสภิกขุ, 2539 : 235-236) และนี่เองเป็นท่าทีที่ท่านพุทธทาสภิกขุปฏิเสธไม่ยอมรับทัศนะที่ว่านิพพานบางระดับสามารถจะบรรลุถึงได้หลังจากพระอรหันต์รูปนั้นได้สิ้นชีวิตไปแล้ว ท่านกล่าวว่านิพพานไม่ใช่การการตาย ความตายเป็นนิพพานไม่ได้ นิพพานเป็นเรื่องของการดับกิเลสและดับทุกข์ของคนที่ยังมีชีวิตอยู่ คนที่ตายไปแล้วจะรู้สึกในลักษณะที่เป็นสันติภูมิได้อย่างไร สำหรับท่านพุทธทาสภิกขุแล้วนิพพานไม่ว่าจะเป็นนิพพานทางวัตถุ นิพพานของสัตว์เดรัจฉานหรือนิพพานโดยวัฒนธรรมของศาสนาทั้งที่เป็นระดับต่ำสุดจนถึงนิพพานที่สูงสุดตามนัยสำคัญที่ใช้ในบริบทของพระพุทธศาสนานั้น นิพพานคือความเย็น เย็นของจิตใจก็ได้ การเย็นลงของวัตถุก็ได้ถ้าความร้อนแห่งจิตใจคือกิเลสที่เย็นลงก็เรียกว่านิพพาน เป็นชั่วคราวก็ได้เป็น

ตลอดไปได้ เป็นไปอย่างกลับไปกลับมาก็ได้และเป็นอย่างบังเอิญประจวบเหมาะก็ได้ แล้วก็เป็นอย่างที่ปฏิบัติลงไปอย่างถูกต้องโดยตรงก็ได้ ขอแต่เพียงให้มีการดับลงแห่งความร้อน ถ้าดับไม่เหลือก็คือไม่มีอะไรเหลือ (พุทธทาสภิกขุ, 2543 : 560)

อย่างไรถึงจะเรียกว่าจิตได้สัมผัสกับนิพพาน ท่านพุทธทาสภิกขุกล่าวว่า ภาวะอย่างนั้นต้องมีลักษณะที่จิตใจว่างจากตัวกู-ของกู ทั้งว่างอยู่ตามธรรมชาติล้วนๆ ก็ได้นั้นคือความเป็นจิตประภัสสรตามธรรมชาติเมื่อยังไม่มีกิเลสที่เรียกว่าเป็นจิตประภัสสรก็คือว่างจากกิเลสอยู่โดยธรรมชาติ หรือว่างเพราะมีการกระทำอย่างใดอย่างหนึ่งซึ่งเป็นเหตุทำให้ตัวกู-ของกูนั้นถูกระงับดับไป จิตใจว่างจากกิเลสไปได้เพียงชั่วครั้งชั่วคราวอย่างนี้ก็เรียกว่าจิตไม่ปรุงแต่งเกิดเป็นตัวกู-ของกู หากเป็นความว่างตามธรรมชาติก็เรียกว่านิพพานตามธรรมชาติหรือนิพพานชั่วขณะตามธรรมชาติบางเวลา ก็สังสารวัฏคือที่ตัวกู-ของกู บางเวลาว่างจากตัวกู-ของกูคือเป็นนิพพาน นิพพานตามธรรมชาติ เราเรียกว่านิพพานชั่วขณะตามธรรมชาติ นิพพานจริงมันก็อย่างนั้นแหละคือว่าให้มันถาวรก็แล้วกัน (พุทธทาสภิกขุ, 2548 : 152) หรือท่านพุทธทาสภิกขุกล่าวว่าถ้าจิตอยู่กับความรู้สึกว่าว่างนี้ แล้วจิตนั้นก็อยู่กับนิพพาน เป็นจิตที่อยู่กับพระนิพพานได้ในชีวิตนี้ คือจิตนั้นจะไม่มีต้นหา อุปาทาน จิตว่างจากความรู้สึกว่าตัวตน จิตนั้นก็อยู่กับความว่างจากตัวตนคืออยู่กับนิพพานไม่มีความทุกข์เลย (พุทธทาสภิกขุ, 2539 : 340) คำว่าว่างจากตัวกู-ของกู ความว่างในลักษณะอย่างนี้ไม่ใช่ความว่างทางวัตถุธาตุหรือว่างแบบไม่มีอะไรอย่างที่เราเรียกว่าเป็นสุญญากาศ (vacuum) และไม่ใช่ความว่างทางจิตคือการที่จิตไม่รู้สึกรู้หาไม่มีการคิดนึกอะไร ไม่ทำหน้าที่อะไร แต่จิตว่างจากตัวกู-ของกูเป็นความว่างทางปัญญาหรือว่างทางวิญญาณ เป็นความว่างที่เต็มอยู่ด้วยสติปัญญาอันเป็นสติปัญญาเดิมแท้ของจิตตามธรรมชาติ ความรู้ความคิดนึกอะไรก็มีอยู่อย่างสมบูรณ์ แต่ปัญญาเป็นผู้รู้ที่ไม่มีอะไรที่เป็นตัวตนที่แท้จริงเลยจึงไม่ยึดมั่นถือมั่นว่าเป็นตัวตนขึ้นมาได้ ตัวกูนั้นมันไม่ใช่ร่างกายและไม่ใช่วิจิตใจล้วนๆ แต่หมายถึงความคิดของจิตที่ปรุงแต่งขึ้นมาชั่วขณะหนึ่งๆ เป็นความ

รู้สึกที่มีความหมายเป็นตัวฉันหรือของฉัน (พุทธทาสภิกขุ, 2552 : 74) ความว่างที่จะดับทุกข์ได้ต้องเป็นความว่างทางปัญญาหรือว่างทางวิญญูณเท่านั้น ไม่ใช่ความว่างทางวัตถุและว่างทางจิตที่แข็งทื่อเหมือนท่อนไม้ที่ไม่รู้สึกอะไร

ท่านพุทธทาสภิกขุรู้ว่าการที่ท่านอธิบายเรื่องจิตประภัสสรว่าเป็นนิพพานตามธรรมชาตินั้นคำอธิบายอย่างนี้คงไม่เป็นที่ยอมรับของนักวิชาการ โดยเฉพาะจากกลุ่มนักศึกษาพระอภิธรรม แต่อย่างไรก็ตามท่านก็ยังยืนยันว่าลักษณะที่จิตใจว่างจากกิเลสด้วยอาการอย่างนั้นมันทำให้จิตใจเย็นและความเย็นแห่งจิตนั้นเองคือลักษณะแห่งนิพพานจิตมีนิพพานเป็นพื้นฐานอยู่แล้ว จิตแท้ๆ บริสุทธิ์แท้ๆ นี่เป็นประภัสสร มีนิพพานเป็นพื้นฐานเป็นปกติวิสัยของจิตอยู่แล้ว แล้วมีสิ่งชั่วร้ายบางสิ่งเกิดขึ้นมาแทรกแซงชั่วขณะๆ เพราะฉะนั้นไม่ยากนักที่จะไล่ออกไปเสีย (พุทธทาสภิกขุ, 2538 : 238) ท่านพุทธทาสภิกขุจึงกล่าวว่า ความคิดปรุงแต่งที่เข้ามาใหม่ไม่ใช่ลักษณะเดิมแท้ของจิตแต่เป็นสิ่งที่เข้ามาห่อหุ้มครอบงำจิตทำให้จิตสูญเสียความเป็นจิตประภัสสรซึ่งทำให้ไม่มีความพักผ่อนทางวิญญูณตามสภาพเดิมแท้ของจิต ดังนั้นภาวะที่จิตว่างจากตัวกู-ของกู ว่างไปจากภพ ว่างไปจากชาติ ว่างไปจากความเป็นไม่ว่าจะเป็นไม่ว่าจะเป็นไม่ว่าจะเป็น ภาวะอย่างนี้เรียกว่าภาวะแห่งนิพพานตามที่ค้นของท่านพุทธทาสภิกขุ ว่างไปจากตัวกู-ของกู ก็คือว่างไปจากภพว่างไปจากความเป็น ภาวะอันนั้นเราเรียกว่าภาวะแห่งนิพพานคือความดับไม่เหลือ (พุทธทาสภิกขุ, 2543 : 574) มันจะมีแต่จิตล้วนๆ จิตบริสุทธิ์ จิตล้วนๆ จิตไม่มีความหมายมันว่าตัวกู-ของกู มันก็ไม่มีตัวผู้ติดแล้วก็ไม่มีตัวผู้จะหลุดพ้นหรือต้องการที่จะหลุดนั้นแหละคือความหลุดพ้นที่แท้จริง ความหลุดพ้นของจิตที่ไม่มีความรู้สึกตัวกูหรือของกู จนไม่มีตัวผู้ติดหรือตัวผู้ต้องการจะหลุด (พุทธทาสภิกขุ, 2543 : 26) โลกนี้เป็นโลกแห่งผัสสะก็จริงทุกคนที่มีอินทรีย์ไม่บกพร่องก็สามารถรับรู้สิ่งต่างๆ ที่แวดล้อมอยู่รายรอบได้ แต่การผัสสะทุกครั้งก็ใช้ว่าจะเป็นที่มาแห่งตัวกู-ของกูเสมอไป ขณะใดเมื่อมีการผัสสะแต่เป็นแค่เพียงปฏิชะสัมผัสคือผัสสะด้วยอายตนะล้วนๆ ไม่ได้แปลหรือใส่ความหมายในสิ่งนั้นอย่างนี้ตัวกูไม่เกิดขึ้น แต่เมื่อใดมีการผัสสะติดจนนำไปสู่อธิวจะสัมผัสคือ

จิตรู้ผลในการสัมผัสในสิ่งนั้นอีกทีหนึ่งอย่างนี้ถึงจะเกิดตัวกู-ของกูขึ้นมาในลำดับแห่งผัสสะ ดังนั้น อย่าคิดว่าเมื่อมีผัสสะแล้วจะต้องเกิดกิเลสหรือมีความทุกข์เสมอไป อยู่ที่ว่าผัสสะในขณะนั้นเป็นผัสสะอย่างไร เป็นปฏิหารสัมผัสหรือเป็นอริยฉันทะสัมผัส ท่านพุทธทาสภิกขุกล่าวว่าช่วงที่เป็นอริยฉันทะสัมผัสหากมีสติทุกข์ก็จะไม่เกิดขึ้น แต่ถ้าผลอสติเมื่อไหร่ก็จะกลายเป็นอวิชชาสัมผัสและเมื่อนั้นเป็นไปไม่ได้ที่ทุกข์จะไม่เกิดขึ้น ท่านพุทธทาสภิกขุจึงกล่าวว่า การเคลื่อนไหวของคนเราจึงมีอยู่สองลักษณะคือพวกหนึ่งมันเคลื่อนไหวอยู่ด้วยจิตล้วนๆ ไม่ได้มีกิเลส พวกหนึ่งเคลื่อนไหววนวายอยู่ด้วยจิตที่มีกิเลส อริยาบถของคนเรามีเท่านี้ (พุทธทาสภิกขุ, 2549 : 88)

เมื่อใดจิตว่างจากตัวกูเมื่อนั้นเป็นการพักผ่อนทางวิญญาณ คำว่า “ตัวกู” เป็นเพียงความคิดปรุงแต่งชั่วขณะที่ได้จากรมณาทองตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกายหรือจากทางภายในใจเองก็ตาม มันเป็นเพียงความคิดปรุงแต่งขึ้นมาเป็นความสำคัญมันหมายจะเป็นความปกป้องหรือความหวังอะไรก็ตาม ล้วนแต่เป็นความคิดทั้งนั้น ในความหมายที่เป็นตัวกูหรือเป็นของกู; นี้เรียกว่าเป็นความคิดปรุงแต่งมันไม่ใช่สติปัญญา ไม่ใช่ความรู้ ปัญญาความรู้นั้นอยู่ในพวกสัญญามากกว่าที่จะเป็นเรื่องความคิดที่เรียกว่าสังขารนั่นคือความคิด ความคิดมันเพ่งจะปรุงกันขึ้น เมื่อมีอะไรมากระทบ ส่วนปัญญาเป็นเรื่องความรู้ความจำที่มีแต่เดิม จึงไม่ใช่ความคิด สติคือความรู้ที่มาทันทั่วทั้งที่หรือมีประจำอยู่เสมอนี้ เรียกว่าสติ อย่าเอาไปปนกัน เมื่อพูดถึง “ตัวกู” ขอให้รู้ว่าเป็นความคิดปรุงแต่งเรียกสั้นๆ ว่าความคิด เมื่อใดจิตว่างจากความคิดปรุงขันธ์นี้ซึ่งจะเป็นไปชั่วขณะๆ เท่านั้น เมื่อนั้นจิตอยู่ในสภาพที่เป็นการพักผ่อนทางวิญญาณ

(พุทธทาสภิกขุ, 2552 : 39)

การไม่ปรากฏขึ้นแห่งตัวกู-ของกูมิได้ทั้งชั่วคราวและว่างอย่างถาวร เช่น ว่างเองตามธรรมชาติคือไม่มีอะไรมากระทบกระทั่งจนจิตใจก็ไม่มีความรู้สึกเป็นตัวกู-ของกูเกิดขึ้นในขณะนั้น หรือการเข้าไปอยู่ในท่ามกลางธรรมชาติที่สงบวิเวกเรียกว่ามีสัปปายะทางจิตแล้วจิตใจสงบลงไปเองไม่มีการปรุงแต่งเกิดเป็นตัวกู-ของกูอย่างนี้เรียกว่าว่างเพราะบังเอิญประจวบเหมาะหรือว่างจากตัวกู-ของกูเพราะมีการบังคับไว้ด้วยกำลังสมาธิก็ได้อีกเช่นกัน สุดท้ายว่างอย่างสูงสุดคือว่างเพราะกิเลสหมดไปจริงๆ ซึ่งได้แก่ความมีจิตว่างของพระอรหันต์ทั้งหลาย ดังนั้นลักษณะที่จิตว่างจากตัวกู-ของกูจึงมีได้หลายลักษณะ ว่างตามธรรมชาติก็ได้ มีเจตนาจะทำให้จิตใจว่างลงไปก็ได้ หรือว่างจากตัวกู-ของกูด้วยการกระทำทางปัญญาเป็นการกระทำที่เรียกว่าเป็นการถอนรากเหง้าขึ้นมาทำลายโดยสิ้นเชิง อย่างแรกหรืออย่างต่ำที่สุดนั้นอาศัยอำนาจการประจวบเหมาะ อย่างที่ 2 หรืออย่างกลางนั้นอาศัยอำนาจของจิตที่ปฏิบัติถูกต้องตามวิธี ส่วนอย่างที่ 3 หรืออย่างสูงนั้นอาศัยอำนาจของปัญญามันจึงต่างกันอย่างไรที่จะปนกันไม่ได้ แต่ถึงกระนั้นก็ยังอาจจะเนื่องกันในฐานะเป็นอุปกรณ์ (พุทธทาสภิกขุ, 2548 :22) การพักผ่อนทางวิญญาณหรือจิตว่างจากตัวกู-ของกู กิริยาอาการอย่างไรจึงจะเรียกได้ว่าเป็นไปเพื่อเกิดตัวกู-ของกูหรือจิตไม่มีการพักผ่อนทางวิญญาณตามสภาพเดิมแท้ของจิต ท่านพุทธทาสภิกขุได้ยกตัวอย่างไว้หลายกรณีด้วยกัน เช่น การกินอาหารในขณะที่กินถ้าเป็นการกินชนิดที่เกิดตัวกู-ของกู มันอยาก มันอร่อยก่อน ยิ่งกินยิ่งอร่อย ยิ่งอร่อยยิ่งอยากแม้กินจนอิ่มแล้วแต่ความอยากในอาหารนั้นยังมีอยู่ นี่เป็นการกินอาหารชนิดที่มีตัวกู-ของกู ส่วนการกินอาหารชนิดที่ไม่เกิดตัวกู-ของกูก็กินอย่างพระกิน เป็นยาปนมัตต์ กินด้วยสติปัญญา กินเพื่อบำบัดความหิว กินด้วยจิตใจของพระไม่มีความรู้สึกที่เป็นตัวกู-ของกูมันก็เป็นการพักผ่อนในตัว พร้อมกับความหายหิวเป็นปกติ ท่านเรียกว่าฉันพอเป็นยาปนมัตต์ เหมือนกินเนื้อลูกกลางทะเลทราย เหมือนน้ำมันหยอดเพลากวียน (พุทธทาสภิกขุ, 2552 : 44) หรือแม้แต่กิจกรรมอื่นๆ เช่น การร้องเพลง ผิวปาก อาบน้ำ การสวดมนต์ การทำข้อสอบ เป็นต้น กิจกรรมเหล่านี้เป็นที่มาของจิตว่างหรือจิตว่างได้ทั้งนั้น ท่านพุทธทาสภิกขุจึงกล่าวว่าการกระอย่างเดียวกัน โดยบุคคลเดียวกันมันเป็นไปได้ทั้งทรมานทางวิญญาณและ

พักผ่อนทางวิญญาน และเป็นได้ทุกอิริยาบถตลอดทั้งวันทั้งคืน (พุทธทาสภิกขุ, 2552 : 45)

ทำอะไรจึงจะปราศจากตัวกู-ของกูได้ ท่านพุทธทาสภิกขุกล่าวว่า จะต้องมองให้เห็นว่าทุกสิ่งทั้งที่เป็นวัตรธรรมและนามธรรมเป็นเพียงธรรมชาติล้วนๆ ที่ไหลเรื่อยเปลี่ยนแปลงเรื่อย สิ่งที่ไหลเรื่อยก็เป็นธรรมชาติ ส่วนที่อยู่ตรงกันข้ามคือความหยุด การไม่เปลี่ยนแปลงนี่ก็เป็นธรรมชาติอีกเช่นกัน ท้ายที่สุดทั้งธรรมชาติที่ปรุงแต่งและธรรมชาติที่ไม่ปรุงแต่งก็มาบรรจบกันตรงที่ว่าธรรมชาติทั้งปวงไม่ควรวัดมันถ้อยมัน ธรรมชาติล้วนๆ ไหลไปให้เราเป็นธรรมชาตินั้นไปเสียเลยก็ได้ ไม่ต้องเรียนและไม่ต้องปฏิบัติคือเป็นธรรมชาติเสียเลยก็คือหมดตัวฉันนั่นเอง คือหมดตัวกูหมดของกู (พุทธทาสภิกขุ, 2548 : 119) นอกจากนี้ท่านพุทธทาสภิกขุ ยังได้เสนอวิธีปฏิบัติเพื่อป้องกันการเกิดตัวกู-ของกูไว้อีกระบบหนึ่ง ท่านใช้คำเรียกหลักปฏิบัติอย่างนี้ว่างานทุกชนิดด้วยจิตว่าง ยกผลงานให้ความว่างทุกอย่างสิ้น กินอาหารของความว่างอย่างพระกิน ตายเสร็จสิ้นแล้วในตัวแต่หัวที่ (พุทธทาสภิกขุ, 2552 : 200) *ทำงานด้วยจิตว่าง* คือมีหน้าที่อะไรก็ทำไป แต่ในขณะที่ทำงานก็ไม่มีความเห็นแก่ตัว ไม่มีความรู้สึกที่โน้มไปในทางที่มีตัวเราหรือของเรา ไม่มีความรู้สึกที่จะยึดมั่นถ้อยมั่นในสิ่งใดสิ่งหนึ่งว่าเป็นตัวเราของเราอย่างนี้ เรียกว่าการทำงานด้วยจิตว่าง *ยกผลงานให้ความว่าง* ในทางพระพุทธศาสนา มีหลักการสำคัญอยู่ที่ว่าสิ่งทั้งปวงเป็นเพียงปรากฏการณ์แห่งการไหลเรื่อยของเหตุปัจจัย เป็นสังขารธรรมเป็นของปรุงแต่ง โดยเนื้อแท้แล้วสิ่งที่เรียกว่าตัวตนที่เที่ยงแท้ถาวรไม่มีอยู่จริง เมื่อเป็นอย่างนี้การทำงานที่ทำนั้นจะตกอยู่กับใครหากสิ่งนั้นไม่ใช่ความว่าง ส่วนผลที่เกิดขึ้นก็ไม่ได้หายไปไหนก็ตกอยู่กับผู้ที่ทำนั่นเอง แต่เมื่อจะใช้ก็ใช้อย่างไม่มีตัวกู-ของกู *กินอาหารของความว่าง* สิ่งทีกินก็ดื่มก็กิน ก็เป็นความว่างเป็นของว่าง ตัวผู้ที่กินนั้นก็กินของว่างเพราะไม่ใช่สัตว์ไม่ใช่บุคคล สิ่งที่ถูกกินก็เป็นของว่างหรือเป็นสภาวะตามธรรมชาติ การกินก็เลยกลายเป็นความว่างเพราะไม่มีตัวที่กินและตัวที่ถูกกิน (พุทธทาสภิกขุ, 2552 : 277) *อยู่ด้วยความว่าง* การมีชีวิตอยู่โดยไม่รู้สึกว่ามีตัวเราของเราทุกสิ่งเป็นเพียงธรรมชาติ

ล้วนๆ ที่ไหลเรื่อยเปลี่ยนแปลงเรื่อยนี้เรียกว่าอยู่ด้วยความว่าง

นิพพานคือประสบการณ์ที่เกิดขึ้นที่จิตที่นิ่งและเตี๋ยวนี้นี้ แม้จะเป็นเพียงการพักผ่อนทางวิญญาณแค่เพียงชั่วระยะเวลาสั้นๆ นั่นก็เป็นการเพียงพอแล้วที่จะพูดว่าจิตได้สัมผัสกับนิพพานแล้วนั่นเอง เวลาที่ไม่เกิดกิเลสเรากล่าวว่าเป็นเวลาที่มีนิพพาน แต่ตัวอย่างชั่วคราวคือนิพพานที่ยังไม่แน่นอน ยังไม่เด็ดขาด (พุทธทาสภิกขุ, 2548 : 129) หรืออย่างที่ท่านพุทธทาสภิกขุพูดว่าเวลาที่สบายใจนั้นแหละเป็นเวลาที่ควรจะเรียกว่านิพพาน (พุทธทาสภิกขุ, 2548 : 135) เพราะเหตุที่ท่านพุทธทาสภิกขุเน้นประสบการณ์ที่เกิดขึ้นกับจิตที่นิ่งและเตี๋ยวนี้นี้ไม่ได้เลยออกไปจากขอบข่ายของจิตที่จะสัมผัสรับรู้ได้ สำหรับท่านแล้วทุกอย่างคือจิต โลกทุกโลกรวมอยู่ที่จิตและนิพพานก็คือจิต ท่านจะหลีกเลี่ยงการตีความหลักคำสอนในพระพุทธศาสนาตามแบบอภิปรัชญาและพยายามนำเอาแนวคิดที่สำคัญๆ ในพระพุทธศาสนาเข้ามาอยู่ในขอบข่ายที่จิตใจของคนเราสามารถรับรู้ได้ (ปีเตอร์ เอ.แจ็กสัน, 2556 : 128) ดังนั้นนิพพานในทัศนะของท่านพุทธทาสภิกขุจึงมีลักษณะเป็นสภาวะทางจิตวิญญานมากกว่าที่จะตีความว่าเป็นสภาวะทางอภิปรัชญา คือเน้นประสบการณ์ที่เกิดขึ้นกับจิตรู้สึกอยู่ภายใน หรือหากจะเป็นอภิปรัชญาก็เป็นอภิปรัชญาในทางฝ่ายจิตเป็นปรมัตถธรรมที่รับรู้ได้ทางจิต เป็นปัจจุบันธรรมในทางฝ่ายจิตที่รับรู้ได้ทันทีเมื่อต้นหาได้ดับสนิทลง นิพพานคือ Meta-Physics เป็นปรมัตถธรรมที่ดำรงอยู่เป็นอมตะ เมื่อใดที่ Physics ดับสลายลงเพราะการไม่ยึดมั่นถือมั่นอยู่ในขันธว่าเป็นตัวกู-ของกู เมื่อนั้นเราย่อมรับรู้ Meta-Physics คือนิพพานอันเป็นถึงความว่างอย่างยิ่งได้ ท่านพุทธทาสภิกขุได้อธิบายนิพพานในลักษณะที่เป็นอภิปรัชญาไว้ดังนี้

สภาพอันดับสนิทแห่งความทุกข์นั้นมันมีอยู่ทุกเมื่อ! รอเราอยู่ทุกเมื่อ!
สดชื่นอยู่ทุกเมื่อ ! มันไม่ต้องตั้งตัวหรือมีตัวอยู่แต่ก็มีพร้อมอยู่เพื่อดวง
ชีวิตนี้ทุกเมื่อ มันเป็นอมตธรรม (สิ่งที่ไม่รู้จักตาย) เป็นอนันตภาพ (สิ่งที่ไม่มี
อยู่ทุกเมื่อ) และเป็นอสังขตธรรม (สิ่งที่อะไรแต่ละต้องหรือจัดการอะไรกับ)

มันไม่ได้) เมื่อใดดวงชีวิตหรือกลุ่มก้อนแห่งไฟทุกขไฟกิเลสมาดับลงเพราะอำนาจกิเลสคลายตัวเพราะเซ็ดหลาบและเกิดความรู้ขึ้นและดวงชีวิตดับลง สภาพอันศักดิ์สิทธิ์หรือกายสิทธิ์นี้ก็ปรากฏแก่ความรู้สึกของกายที่เหลือเป็นซากอยู่จนกว่ามันจะสลายไปอีกเป็นครั้งสุดท้าย การดับของจิตหรือดวงชีวิตชนิดนี้เป็นฝ่าย Meta-physics และการดับหรือการสลายของกายเป็นเรื่อง Physics การดับแห่งความทุกข์หรือไฟแห่งกิเลสนั้นก็เข้าไปในกายนี้ตั้งอาศัยในกายนี้มีอยู่ในกายนี้เช่นเดียวกันกับตัวทุกข์หรือตัวชีวิต พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้เด็ดขาดแล้วว่า ทุกข์กับความดับทุกข์นั้นพระองค์บัญญัติไว้ในกายอันยาวาวหนึ่งซึ่งมีพร้อมทั้งสัญญาและใจนี้เอง ทุกข์อยู่ที่ไหนต้องดับทุกข์ที่นั่น เกิดที่ไหนต้องดับที่นั่น ขึ้นทางไหนต้องลงมาทางนั้น ! และเราก็เชื่อกันอยู่ทั่วไปแล้วว่านิพพานอยู่ในเรา

(พุทธทาสภิกขุ, 2556 : 183-185)

ท่านพุทธทาสภิกขุกล่าวว่าความสิ้นไปแห่งราคะ โทสะ และโมหะ ถ้าสิ้นไปจริงๆ อย่างสิ้นเชิงก็เป็นนิพพานที่แท้ที่สมบูรณ์แต่ถ้าราคะ โทสะ และโมหะไม่ปรากฏเพียงครั้งคราวด้วยเหตุปัจจัยบางอย่างนี้เรียกว่าเป็นนิพพานชั่วคราว ความไม่มี ความไม่ปรากฏ ความสิ้นสุดแห่งราคะ โทสะ โมหะนี้เป็นนิพพาน ถ้าไม่มี ไม่ปรากฏชั่วคราวก็เป็นนิพพานชั่วคราว ไม่มีเด็ดขาดก็เป็นนิพพานถาวร เด็ดขาด (พุทธทาสภิกขุ, 2548 : 140) ภาวะอย่างนี้ทุกคนรู้สึกได้ด้วยตนเองว่าเมื่อสิ่งเหล่านี้ไม่ปรากฏขึ้นในจิตใจ ในขณะนั้นจิตใจมีลักษณะอย่างไรจิตว่างหรือจิตว่าง สงบหรือเร่าร้อน นิพพานตามคำอธิบายของท่านพุทธทาสภิกขุจึงเป็นสิ่งที่พิสูจน์ได้ คำว่าพิสูจน์ได้ไม่ใช่ว่าพิสูจน์ได้แบบประจักษ์แต่พิสูจน์ได้ด้วยใจ ต้องสัมผัสได้ที่นี้และเดี๋ยวนี้ ภาวะที่จิตใจว่างจากกิเลสเป็นสิ่งที่สัมผัสได้แม้คนนั้นจะไม่ได้เป็นพระอรหันต์ก็ตามแต่ก็รู้ได้ว่าภาวะอย่างนั้นมันมีอยู่ เพราะกิเลสไม่ได้เกิดขึ้นอยู่ตลอดเวลา แม้เกิดขึ้นแล้วจะไม่ดับลงก็เป็นไปไม่ได้อีกเช่นกัน ท่านพุทธทาสภิกขุจึงกล่าวว่า

ความมีเป็นของชั่วคราวส่วนความไม่มีอะไรนั้นเป็นของถาวรอยู่ตลอดไป แต่ว่าในขณะที่เกิดความมีขึ้นมาแทรกแซงนั้นความไม่มีได้หลบตัวซ่อนอยู่หลังฉากแห่งความมีนั่นเอง (พุทธทาสภิกขุ, 2556 : 183) ท่านพุทธทาสภิกขุจึงกล่าวว่าใจความสำคัญในเรื่องนี้อยู่ที่ว่าในเวลานั้นมีการปรุงแต่งเกิดเป็นตัวกู-ของกูขึ้นมาหรือไม่ ถ้ามีเรียกว่าขณะนั้นมีการทรมานทางวิญญาณ นิพพานหายไปสังสารวัฏเกิดขึ้น หากไม่มีจิตยังเป็นจิตประภัสสรอยู่ตามปกติของจิตขณะนั้นเรียกได้ว่าเป็นการพักผ่อนทางวิญญาณทันที เป็นนิพพานชั่วขณะตามธรรมชาติ ภาวะที่จิตใจว่างจากตัวกู-ของกูนั่นเองคือภาวะแห่งนิพพานตามทัศนะของท่านพุทธทาสภิกขุซึ่งเป็นสภาวะทางจิตวิทยาหรือเป็นอภิปรัชญาในทางฝ่ายจิตเป็นปรมัตถธรรมที่รับรู้ได้ทางจิตวิทย์ วิศทเวทย์ จึงกล่าวว่าเมื่อนิพพานหมายถึงสภาวะที่หลุดพ้นจากตัวฉันซึ่งเป็นสภาวะทางจิตวิทยา การหลุดพ้นอย่างนี้จึงอาจมีได้ทั้งเป็นการหลุดพ้นอย่างถาวรและเป็นการชั่วคราว พระพุทธองค์และพระอรหันต์ทั้งหลายคือผู้ที่หลุดพ้นจากตัวตนได้อย่างถาวร ส่วนปุถุชนคนธรรมดาทั่วไปความหลุดพ้นอาจเกิดขึ้นได้ในบางช่วงเวลาเมื่อไม่รู้สึกรู้ว่ามีตัวตนอยู่ในขณะนั้น สำหรับคนธรรมดาถ้ายอมรับการตีความนิพพานในแง่นี้ นิพพานเป็นสิ่งที่ปรากฏขึ้นแล้วหายไปได้และอาจปรากฏขึ้นใหม่ได้ เพราะนิพพานคือการหลุดพ้นจากความเห็นแก่ตัว การหลุดพ้นนี้อาจเกิดขึ้นในการกระทำครั้งนี้ แต่ในการกระทำครั้งที่แล้วไม่หลุดพ้นจากความรู้สึกเพื่อตนเอง (วิทย์ วิศทเวทย์, 2542 : 97)

2.2 สังสารวัฏกับนิพพาน

คำว่าสังสารวัฏหรือวัฏสงสารมีปรากฏอยู่ในทั่วไปในพระไตรปิฎก ทั้งที่เป็นพุทธพจน์และสาวกภาษิตของพระสาวกรูปใดรูปหนึ่งก็มีอยู่มากเช่นกัน และมีความหมายที่ว่าเป็นเรื่องข้ามภพข้ามชาติด้วยกาลเวลาที่ยาวนานมีเบื้องต้นและเบื้องปลายกำหนดรู้ไม่ได้ ในอัสสสุตตร สังยุตตนิกาย นิทานวรรคพระพุทธองค์ตรัสเปรียบเทียบความยาวนานของสังสารวัฏนี้กับน้ำตาของผู้คร่ำครวญปริเวทนาการถึงบุคคลผู้เป็นที่รักที่ได้ล่วงลับไปแล้วยังน้อยไปกว่าน้ำในมหาสมุทรทั้งสี่รวมกันเสียอีก ดังพุทธพจน์ที่ตรัสว่าเธอทั้งหลายได้ประสบความตายของมารตามาช้านาน น้ำตา

ที่หลังไหลของเธอทั้งหลายผู้ประสบความตายของมารดา คร่ำครวญร้องไห้อยู่ เพราะประสบกับสิ่งที่ไม่น่าพอใจ เพราะพลัดพรากจากสิ่งที่พอใจนี้แหล่มากกว่า ส่วนน้ำในมหาสมุทรทั้ง 4 ไม่มากกว่าเลย (ส.นิ. (ไทย) 16/126/218) ส่วนในสุเมธา เถรีคาถา พระสุเมธาเถรีได้พรรณนาถึงความยาวนานของสังสารวัฏก็อย่างเดียวกัน นี้นั่นคือน้ำนม น้ำตา เลือดและกองกระดูกของสัตว์ผู้ท่องเที่ยวไปมาอยู่ระหว่างโลก น้ำตาจากการสูญเสียคนเป็นที่รัก น้ำนมที่เคยดื่มเมื่อเยาว์วัยมีมากเทียบได้กับน้ำ ในมหาสมุทรทั้ง 4 กองกระดูกมากมายเทียบได้กับภูเขาหลวงชื่อวิบุลบรรพต นี่เป็นคำอธิบายเกี่ยวสังสารวัฏที่คุ้นเคยกันดี ส่วนใหญ่เมื่อกล่าวถึงเรื่องสังสารวัฏ ก็จะมีคำอธิบายในลักษณะเช่นนี้ซึ่งไม่ใช่เรื่องที่ผิด เพราะอย่างไรเสียคำอธิบายเกี่ยวกับสังสารวัฏอย่างนี้ก็มีปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกทั้งที่อยู่ในรูปพุทธพจน์และสาวกภาษิตก็มีอยู่มาก และในพระไตรปิฎกอีกเช่นกันคำอธิบายเกี่ยวกับสังสารวัฏ ที่แตกต่างไปจากนี้ก็มิมีอยู่ เช่นในโลกสูตรพระพุทธองค์ได้ตรัสตอบปัญหาของ เทวดาตนหนึ่งที่ถามว่า “เมื่ออะไรเกิด โลกจึงเกิด โลกทำความเขยชิดในอะไร โลกยึดถืออะไร โลกเดือดร้อนเพราะอะไร” ทรงตรัสตอบว่าเมื่ออายตนะ 6 เกิด โลกจึงเกิด โลกทำความเขยชิดในอายตนะ 6 โลกยึดถืออายตนะ 6 นั้นแล โลกเดือดร้อนเพราะอายตนะ 6 (ส.ส. (ไทย) 15/70/78) หรือในปรมัตถกสูตรตนิเทศมี ภาษิตของพระสารีบุตรที่ว่าอธิบายเกี่ยวกับโลกนี้ไว้หลายนัยด้วย เช่น โลกนี้ได้แก่ อายตนะภายใน 6 คำว่าโลกหน้าได้แก่ อายตนะภายนอก 6 คำว่าโลกนี้ได้แก่ มนุษยโลก คำว่าโลกหน้าได้แก่ เทวโลก คำว่าโลกนี้ได้แก่ กามธาตุ คำว่าโลกหน้าได้แก่ รูปธาตุ อรูปธาตุ คำว่าโลกนี้ได้แก่ กามธาตุ รูปธาตุ คำว่าโลกหน้าได้แก่ อรูปธาตุ (ขุ.ม. (ไทย) 29/36/132) อย่างนี้เป็นต้น

ท่านพุทธทาสภิกขุเห็นว่าคำอธิบายเกี่ยวกับสังสารวัฏที่มีลักษณะแบบ คร่อมภพคร่อมชาติคือเอากิเลสไว้ในชาติอดีต เอากกรรมไว้ในปัจจุบันชาติและเอา วิบากไว้ในชาติอนาคต เป็นคำสอนเก่าแก่มีมาก่อนที่พระพุทธเจ้าจะอุบัติเสียด้วยซ้ำ แต่พระพุทธองค์เห็นว่าการสอนอย่างนี้ยังมีประโยชน์ไม่ต้องยกเลิกแต่เหมาะกับ คนอีกกลุ่มหนึ่ง ยกให้เป็นคำสอนแบบศีลธรรมโดยเน้นตัวศรัทธาเป็นสำคัญ

ท่านพุทธทาสภิกขุกล่าวว่าสังสารวัฏแบบคร่อมภพคร่อมชาติในทางศีลธรรมอาศัยความเชื่ออย่างเดียวเป็นหลัก มันก็ต้องมีศรัทธาเชื่อมั่นแล้วก็ทำบุญ ทำทาน ทำกุศล ทำอะไรไปตามเรื่องให้สบายใจโดยความเชื่อนั่นอยู่ จนกระทั่งถึงวาระสุดท้ายแห่งชีวิต (พุทธทาสภิกขุ, 2546 : 568-569) ในพระไตรปิฎกมีคำว่า “สนนตน” แปลว่าของเก่ามีมาก่อนไม่รู้ตั้งแต่เมื่อไหร่ ดังภาษิตของพระวังคีสะที่ว่า คำสัตย์แลเป็นวาจาไม่ตาย ธรรมนี้เป็นของเก่า (ส.ส. (ไทย) 15/213/310) สภาวภาชิตินี้มีความหมายว่าหลักศีลธรรมหรือคำสอนที่เป็นสนั่นตะกอน พระพุทธเจ้าจะอุบัติขึ้นนั้นก็มิอยู่ แต่คำสอนใดที่เห็นว่าเข้ากันได้กับคำสอนของพระองค์ก็รับคำสอนนั้นไว้ไม่ได้ยกเลิกและนี่ก็เป็นที่มาของคำสอนแบบศีลธรรมที่ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎก สิ่งที่เราเรียกว่าศีลธรรมนั้นมีมาก่อนพระพุทธเจ้า หลักศีลธรรมสากลเหล่านั้นพระพุทธเจ้าท่านยอมรับแล้วนำมาสอนมันจึงปรากฏเป็นศีลธรรมอยู่ในพระพุทธศาสนา ในพระไตรปิฎกและเหลืออยู่จนกระทั่งทุกวันนี้ (พุทธทาสภิกขุ, 2542 : 43)

คำสอนเรื่องสังสารวัฏ มีกิเลสเป็นเหตุให้กระทำความกรรมและมีผลของกรรมคือวิบากส่งผลคือความทุกข์วนเวียนอยู่ในวัฏฏะอย่างนี้ คำสอนอย่างนี้มีอยู่ 2 ระดับ คือคำสอนแบบศีลธรรมและคำสอนแบบปรมัตถธรรมหรือเรียกว่าสังสารวัฏในทางจิตใจที่เป็นขณิกะหรือจะเรียกว่าสังสารวัฏอย่างที่เป็นขณิกปฏิบัติจนอุปนิสัยธรรมก็ได้ นอกจากสังสารวัฏทั้งสองนี้แล้วท่านพุทธทาสภิกขุยังได้กล่าวถึงสังสารวัฏอีกลักษณะหนึ่งซึ่งไม่เกี่ยวข้องกับสังสารวัฏทั้งสองข้างต้น ท่านพุทธทาสภิกขุเรียกว่าสังสารวัฏทางวัตถุซึ่งเป็นเพียงการหมุนเวียนเป็นวงกลมอยู่ในรูปของวัตถุ ลักษณะของสังสารวัฏอย่างนี้ เช่นการเกิดกระแสน้ำวนแล้วการวนของน้ำได้ดูดเอาสิ่งต่างๆ รอบข้างหมุนวนไปตามกระแสน้ำอย่างนี้ก็เรียกว่าเป็นสังสารวัฏทางวัตถุ หรือแตกแผดเผาไหม้ให้ระเหยกลายเป็นไอน้ำไปก่อตัวกลายเป็นก้อนเมฆ เมื่อมีปัจจัยพร้อมก็ตกลงมาเป็นน้ำฝน ไม่นานถูกแดดแผดเผากลายเป็นไอน้ำไปก่อตัวเป็นก้อนเมฆ เป็นฝนตกลงมาอีกวนเวียนอยู่อย่างนี้นั้นเรียกว่าเป็นสังสารวัฏตามธรรมชาติ โลหะแร่ธาตุต่างๆ ในแผ่นดินมนุษย์ขุดขึ้นมาใช้ นานเข้าๆ มันก็สลายตัว เช่นเหล็กก็

เป็นสนิม แม้ที่สุดดูแลแต่ทองคำนานเข้ามันก็ร่อนมันก็กลับไปสู่แผ่นดิน มันจะรวมกัน จะถูกขุดขึ้นมาใหม่อย่างนี้ก็เรียกว่าสังสารวัฏ (พุทธทาสภิกขุ, 2542 : 61)

ท่านพุทธทาสภิกขุให้ความหมายสังสารวัฏว่า ศัพท์ว่าสังสารวัฏนี้แปลว่า วงกลมแห่งการหมุนเวียน สังสารแปลว่าเวียน เทียวไป เคลื่อนไป วัฏฏะแปลว่า วงกลม เพราะฉะนั้นการเคลื่อนที่ไปเป็นวงกลมนั้นก็เรียกว่าสังสารวัฏ (พุทธทาสภิกขุ, 2542 : 59-60) เป็นการหมุนอยู่ในวงกลมคือกิเลส กรรมและวิบาก กิเลส ก็คือความอยากหรือเครื่องเศร้าหมอง กิเลสมีทั้งชั้นหยาบ ชั้นกลางและชั้นละเอียด เช่น ความดีที่จัดเป็นกิเลสชั้นละเอียด ชั้นหยาบเศร้าหมองอยู่ที่กายวาจา ชั้นกลาง เศร้าหมองอยู่ที่ใจหรือจิตใจ ส่วนชั้นละเอียดนั้นเศร้าหมองอยู่ที่ทิฐิความคิด ความเห็นความเชื่อความเข้าใจซึ่งอันนี้ไม่ใช่จิตใจที่เรียกในที่นี้ (พุทธทาสภิกขุ, 2542 : 41) แต่โดยหลักๆ กิเลสมีอยู่สามชนิดคือโลภะ โทสะ และโมหะ กิเลสทุก ชั้นทุกระดับสามารถจัดลงในสามชนิดนี้ได้ แต่เมื่อกล่าวถึงที่สุดแล้วกิเลสมีอยู่เพียง ชั้นเดียวเท่านั้นคืออวิชชา กิเลสไม่ว่าจะเป็นชั้นหยาบ ชั้นกลางและชั้นละเอียด ล้วนเกิดมาจากอวิชชา มีอวิชชาเป็นบ่อเกิดทั้งสิ้น โดยที่แท้แล้วกิเลสก็มีชั้นเดียว อย่างเดียว มีอวิชชาเป็นแม่แล้วก็มีชื่อต่างๆ เป็นลูก รวมความแล้วอยู่ที่อวิชชา ที่นี้ มันแสดงอาการหรือแสดงฤทธิ์เดชอำนาจขึ้น ถ้าออกมาได้ครั้งเดียวแค่โมหะวาท กักลุ่มอยู่แต่ข้างใน ถ้าหยาบกว่านั้นก็พลุ่งพล่านออกมาข้างนอกถึงกายวาจา (พุทธทาสภิกขุ, 2546 : 411) ดังนั้น ในทวยดานุสสนาสูตรพระพุทธองค์จึง ตรัสว่าทุกข้ออย่างใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้น ทุกขนั้นทั้งหมดย่อมเกิดเพราะอวิชชาเป็น ปัจจัย... เพราะอวิชชานั้นเองดับลงโดยการคายกิเลสได้หมด ทุกขจึงเกิดขึ้นไม่ได้อีก ต่อไป (ขุ.สุ. (ไทย) 25/734/674) กิเลสคือความอยากเป็นเหตุให้กระทำความผิด เมื่อมีการกระทำก็ก่อให้เกิดผลของการกระทำคือวิบากและวิบากก็จะหล่อเลี้ยง กิเลสคือความอยากให้กระทำความผิดไปวนเวียนอยู่อย่างนี้เป็นวงกลม กิริยาอาการของการไหลเรื่อยเป็นวงกลมอย่างนี้เรียกว่าสังสารวัฏ

สังสารวัฏได้แก่กิเลส กรรม และวิบาก ทั้งสามนี้หากจำแนกโดยละเอียด ก็ได้ 12 ส่วนซึ่งเรียกว่าหลักปฏิจจสมุปบาทในรูปหนึ่ง เรื่องสังสารวัฏนี้ก็คือเรื่อง

ปฏิจาสมุปบาทในรูปหนึ่งในหน้าตาอีกอย่างหนึ่ง ฉะนั้นการปฏิบัติมันก็เหมือนกัน
นี้หมายถึงสังสารวัฏอย่างที่เป็นขณิกปฏิจาสมุปบันนธรรม (พุทธทาสภิกขุ, 2546 :
567) อย่างไรถึงจะเรียกว่าสังสารวัฏหรือวัฏฏะท่านพุทธทาสภิกขุอธิบายว่า
สังสารวัฏก็แปลว่าเวียน เวียนเกิดไม่รู้สิ้นสุดนี้เรียกว่าสังสารวัฏ การเกิดใหม่เพียง
ครั้งเดียวไม่เรียกว่าสังสารวัฏ แต่ถ้าการเกิดใหม่นั้นวนซ้ำในลักษณะที่เป็นวงกลม
เรื่อยไปละก็เรียกว่าสังสารวัฏ (พุทธทาสภิกขุ, 2542 : 84) หรือคำอธิบายของท่าน
พุทธทาสภิกขุอีกแห่งหนึ่งว่า คำว่าสงสารในภาษาบาลีหมายถึงสายที่คล้องกันของ
วงกลมคือลูกโซ่นี้ กิเลส กรรม วิบากๆ เราจึงเห็นได้ว่ากิเลส กรรม วิบากนี้วงหนึ่ง
แล้ววิบากของวงนี้มันไปก่อกิเลสของวงใหม่แล้วเป็นกิเลส กรรม วิบาก แล้ววิบาก
ของวงนี้ไปก่อกิเลสของวงใหม่อย่างนี้เรื่อยไปเป็นสายอย่างนี้ก็คือสังสารวัฏ
(พุทธทาสภิกขุ, 2542 : 100) ส่วนสังสารวัฏอย่างที่เป็นขณิกปฏิจาสมุปบันนธรรม
ที่เกิดการปรุงแต่งตามกระแสแห่งวงจรของหลักปฏิจาสมุปบาททั้ง 12 อาการ
ท่านพุทธทาสภิกขุได้อธิบายได้ดังนี้

กิเลสในที่นี้เรียกว่าอวิชชา คือความไม่รู้หรือสภาพที่ปราศจาก
ความรู้นี้เรียกว่ากิเลส อวิชชาเป็นเหตุให้เกิดสังขารคือสิ่งที่มีอำนาจ
ปรุงแต่งการปรุงแต่งอันนี้เรียกว่ากรรม อวิชชาปรุงให้เกิดอำนาจปรุงแต่ง
เรียกว่าสังขาร สังขารปรุงให้เกิดผลกรรมคือวิบากนี้ มันจึงมีวิญญูณ
มีนามรูป มีอายตนะมีผัสสะ มีเวทนาขึ้นมา พอถึงตอนนี้เครื่องมือครบแล้ว
ที่จะเป็นทุกข์เพราะว่าหลังจากนั้นเวทนามก็ปรุงต้นหา อุปาทานนี้
เป็นกิเลส; ต้นหา อุปาทานที่เป็นกิเลสก้ปรุงสิ่งที่เรียกว่า “ภพ” คือการ
กระทำความผิดในทางจิตใจทางมนกรรมสิ่งที่เรียกว่า “ภพ” ซึ่งเป็นกรรมนี้
ก็ปรุงแต่งชาติ ชรา มรณะ โสกะเหล่านี้; ปรุงแต่งให้-ความเกิด-
ความแก่-ความตาย เป็นต้นนี้มีความหมายขึ้นมา กระทั่งมีความทุกข์
อย่างนั้นอย่างนี้ตามสมควรแก่กรณี ความทุกข์อย่างนี้เราเรียกว่า
ผลกรรมหรือวิบาก

สังสารวัฏนี้มีทั้งสังสารวัฏทางวัตถุและสังสารวัฏในทางจิตใจ หรือสังสารวัฏที่เกี่ยวข้องกับกิเลสและสังสารวัฏที่ไม่เกี่ยวข้องกับกิเลส ดังนั้นสิ่งสำคัญเมื่อพูดถึงสังสารวัฏตามหลักการของพระพุทธศาสนาหมายเอาสังสารวัฏที่เจือด้วยกิเลสเท่านั้น ไม่อย่างนั้นก็เป็นสังสารวัฏของวัตถุหรือสังสารวัฏตามธรรมชาติ ถ้ามันเจืออยู่ด้วยกิเลสหรือความทุกข์ก็เป็นวัฏสงสารในพุทธศาสนา ถ้าไม่เจืออยู่ด้วยกิเลสหรือความทุกข์ก็เป็นวัฏสงสารตามธรรมชาติธรรมดา (พุทธทาสภิกขุ, 2546 : 557) ดังที่กล่าวแล้วข้างต้นว่าการอธิบายสังสารวัฏของท่านพุทธทาสภิกขุมีความแตกต่างจากคำอธิบายที่มาจากแหล่งอื่นอยู่มาก ท่านเน้นหนักไปในเรื่องสังสารวัฏในทางจิตใจที่เป็นขณิกปัจจุสมุปปन्नธรรมเกิดขึ้นที่นี้และเดี๋ยวนี้และมิได้อยู่ในชีวิตประจำวันของทุกคน สำหรับท่านพุทธทาสภิกขุแล้วที่นี้และเดี๋ยวนี้ก็มีสังสารวัฏได้ครบทั้ง 31 ภูมิ นั้นหมายความว่าเมื่อไหร่มีการปรุงแต่งเกิดเป็นตัณหา-ของกูขึ้นมาขณะนั้นสังสารวัฏก็เกิดขึ้น สังสารวัฏแบบนี้กินเวลาเพียงชั่วขณะหนึ่งก็มีครบทั้งสามกระบวนการคือกิเลส กรรม และวิบาก สังสารวัฏและนิพพานมีได้ในคนในนามรูปของคนวันหนึ่งๆ ได้สลับกันไป มีตัณหา-ของกูเมื่อไหร่ก็สังสารวัฏชนิดใดชนิดหนึ่งเมื่อนั้นใน 31 ชนิด เมื่อไม่มีตัณหา-ของกูถือว่าอยู่มันก็เป็นนิพพานชนิดขมลง ชนิดชั่วคราวชนิดทันตาเห็นเมื่อนั้น (พุทธทาสภิกขุ, 2548 : 166) ท่านพุทธทาสภิกขุอธิบายว่า คำว่าชาติในปัจจุสมุปบาทไม่ได้มีความหมายแต่เพียงว่าตายจากปัจจุบันชาติไปแล้วไปเกิดในชาติต่อไป แต่ชาติหมายถึงการเปลี่ยนสภาพของจิตใจ จิตเปลี่ยนไปอย่างไรขณะนั้นก็เป็นชาติหนึ่ง คำว่าชาติของเรามาถึงการเปลี่ยนจิตใจ ความเกิดของจิตใจครั้งหนึ่งๆ มีตัณหา-ของกูอย่างโน้นอย่างนี้ เอเรตอรร้อยอย่างโน้นอย่างนี้ขึ้นมาครั้งหนึ่งเรียกว่าชาติหนึ่งวันๆ หนึ่งก็ได้หลายสิบชาติ (พุทธทาสภิกขุ, 2548 : 164) แต่ถึงกระนั้นท่านพุทธทาสภิกขุก็ไม่ได้กล่าวว่าสังสารวัฏแบบคร่อมภพคร่อมชาตินั้นใช้ไม่ได้หรือให้ยกเลิกการสอนอย่างนั้นเสีย แต่ท่านพยายามจะอธิบายว่ามันยังมีสังสารวัฏอีกรูปแบบหนึ่งที่พระพุทธองค์ได้ตรัสสอนไว้ซึ่งมีความลึกซึ้งที่สุด และที่สำคัญก็คือว่าเมื่อเข้าใจสังสารวัฏที่เกิดอยู่ที่จิตและควบคุมมันได้ก็หมายความว่าสามารถจะ

ควบคุมสังสารวัฏแบบक्रमภพक्रमชาติได้ด้วย ปัจจุบันขณะเป็นสิ่งที่สำคัญที่สุด
จะดับภพ ดับชาติ ดับสังสารวัฏได้ก็อยู่ที่นี้และเดี๋ยวนี้คืออยู่ที่ผัสสะ

สังสารวัฏนั้นไม่ได้จำกัดว่าชาตินั้นหรือชาตินี้หรือหลายชาติ
หรืออาจจะชาติเดียวก็ได้หลายชาติก็ได้ ถ้ามันเนื่องกันอยู่ในวงกลมทีหนึ่ง
รอบหนึ่งก็เรียกว่าสังสารวัฏหนึ่ง ถ้าจะพูดให้เป็นหลายชาติสำหรับผู้ที่มี
ความเชื่ออย่างนั้นก็พูดได้เหมือนกันว่า บุญบาปที่เรากระทำไว้ก็เป็นเหตุ
ให้เราเกิดใหม่ในชาติหน้า ได้เกิดใหม่ในชาติหน้าแล้วก็เลยยังไม่หมด
ก็อยากทำบุญทำบาปอะไรต่อไปอีก แล้วมันก็เกิดใหม่อีก ได้ผลเป็นการ
เกิดใหม่แล้ว มันก็ยังมืออยากต่อไปอีก เวียนกันไปก็ชาติๆ ก็ได้ แต่เรื่องที่
คร่อมกันระหว่างชาติเช่นนี้ยังไม่ใช่เรื่องจำเป็นเพราะเราควบคุมมันไม่ได้
ควบคุมได้โดยยากและยากที่จะจัด ยากที่จะมองเห็น ส่วนเรื่องที่เกิด
อยู่ในชีวิตประจำวัน วันหนึ่งๆ นี่สำคัญกว่าจำเป็นกว่า รับผิดชอบกว่า
อยู่ในลักษณะที่จะทำให้อยู่ในร่องในรอยหรือตามอำนาจของเราได้
เพราะฉะนั้นจึงขอร้องให้สนใจสังสารวัฏนี้ในชีวิตประจำวันเป็นวันๆ ไป
และถ้าเราควบคุมสังสารวัฏชนิดนี้ได้แล้วไม่ต้องสงสัยเลย เราอาจจะ
ควบคุมสังสารวัฏชนิดที่क्रमชาติข้ามชาติหรือหลายๆ ชาติก็ได้
ถ้าเราเอาขณะสังสารวัฏในวันหนึ่งๆ นี้ได้ มันก็เป็นอันว่าตัดขาดไปหมด
ทั้งสังสารวัฏที่จะพึงมีในทางข้างหน้าที่क्रमชาติ

(พุทธทาสภิกขุ, 2542 : 63)

สำหรับท่านพุทธทาสภิกขุสังสารวัฏจึงไม่ใช่เป็นเรื่องชีวิตหลังความตาย
หรือโลกหน้า แต่เป็นเรื่องของจิตใจที่เกิดเป็นสังสารวัฏวนเวียนอยู่ในจิตใจของ
แต่คนเป็นวิญญูแห่งความทุกข์ วันหนึ่งๆ อาจจะมิสังสารวัฏเกิดขึ้นหลายครั้งมาก
บ้างน้อยบ้าง อยู่ที่ว่าเมื่อมีการผัสสะแล้วมีสติสัมปชัญญะควบคุมไว้ได้หรือไม่
หากควบคุมไว้ได้ก็เลยไม่เกิดสังสารวัฏก็ไม่มี ไม่มีก็เลยไม่มีกรรม ไม่มีกรรมก็ไม่มี
วิบากมันก็ไม่มีการสังสารวัฏ ฉะนั้นเมื่ออยากจะไม่มีการสังสารวัฏก็จงเป็นอยู่ด้วยลักษณะ

ที่ว่ารู้สึกตัวทั่วพร้อมอยู่เสมอด้วยสติสัมปชัญญะ สังสารวัฏไม่อาจจะเกิด เผลอเกิด ไม่เผลอไม่เกิด (พุทธทาสภิกขุ, 2546 : 568) การไหลเรื่อยของสังสารวัฏนี้จะดับลงได้หรือไม่ ท่านพุทธทาสภิกขุตอบว่าได้ แท้ที่จริงแล้วสังสารวัฏไม่ใช่ว่าจะมีอยู่อย่างต่อเนื่องกันไปโดยไม่ขาดสาย แต่มันมีการดับในบางช่วงขณะเวลา นี่ก็เป็นเพราะว่ากิเลสไม่ได้เกิดขึ้นกับจิตอยู่ตลอดเวลา เมื่อใดไม่มีกิเลสที่เป็นเหตุให้เกิดเป็นตัวกู-ของกูเมื่อนั้นก็ไม่มีสังสารวัฏ แต่เมื่อมีกิเลสเกิดขึ้นมาเมื่อไหร่การไหลเวียนที่จะเกิดเป็นสังสารวัฏก็มีเมื่อนั้น ท่านพุทธทาสภิกขุจึงกล่าวว่าเมื่อจิตใจุ่นวายเร่าร้อนขณะนั้นมีสังสารวัฏ แต่ขณะใดจิตใจว่างจากตัวกู-ของกูขณะนั้นมีนิพพาน นิพพานนั่นเองเป็นสิ่งตรงข้ามกับสังสารวัฏ สังสารวัฏคือวน นิพพานคือว่าง (พุทธทาสภิกขุ, 2542 : 76) ในขณะใดจิตใจุ่นขณะนั้นเป็นสังสารวัฏ ในขณะใดจิตใจว่างในขณะนั้นเป็นนิพพานอย่างใดอย่างหนึ่ง อย่างชั่วคราวก็ได้ อย่างสมบูรณ์เด็ดขาดก็ได้ แต่ถ้าเป็นเรื่องนอนหลับสบายไม่ฝันไม่มีอะไรอย่างนี้ เราไม่เรียกว่านิพพาน ก (พุทธทาสภิกขุ, 2542 : 74) นิพพานจึงมีอยู่เป็นประจำชีวิตแต่สังสารวัฏเกิดขึ้นมาเป็นครั้งคราวเท่านั้น นิพพานเป็นตัวดับสังสารวัฏ ดับแบบชั่วคราวก็ได้หรือจะดับอย่างสมบูรณ์เด็ดขาดก็ได้ สังสารวัฏกับนิพพานจึงไม่ได้อยู่ห่างกันไกลดังอุปมาที่ว่าฝั่งนี้และฝั่งโน้น แต่ทั้งสังสารวัฏและนิพพานมีอยู่ที่นี้และเดี๋ยวนี้ปรากฏเกิดขึ้นอยู่ที่จิต บางขณะเวลาก็เกิดเป็นสังสารวัฏ แต่บางขณะเวลาก็เป็นนิพพาน ขณะใดที่มีการปรุงแต่งเกิดเป็นตัวกู-ของกูขณะนั้นเรียกว่าสังสารวัฏปรากฏ แต่ขณะใดไม่มีการปรุงแต่งไม่มีกิเลสเกิดเป็นตัวกู-ของกูขณะนั้นนิพพานยังปรากฏอยู่

ดังนั้น เมื่อท่านพุทธทาสภิกขุกล่าวว่าในสังสารวัฏจะหาพบนิพพานได้หลายคนเมื่อฟังคำนี้อาจสงสัยต้องการคำอธิบายเพิ่มว่าในสังสารวัฏจะหาพบนิพพานได้อย่างไร เนื้อหาที่ท่านพุทธทาสภิกขุพยายามจะอธิบายนั้นเป็นหลักคำสอนของพระพุทธศาสนาเถรวาทหรือไม่? หรือเป็นเพียงแนวคิดที่ท่านรับมาจากพระพุทธศาสนานิกายอื่นแล้วนำมาขยายความภายใต้กรอบคำสอนของเถรวาท การเข้าใจอย่างนี้เชื่อว่าปราศจากข้อมูลหลักฐานเสียเลยทีเดียว ในคัมภีร์มหายาน ลัทธิวัชรยานได้อธิบายเรื่องนี้ไว้ว่า คำว่าอหิวาหะคืออะไร? มหามติคือแสงกับเงา

ยาวกับสั้น คำกับขาล้วนสัมพันธ์กันไม่เป็นอิสระจากกันและกัน เหมือนกับนิพพาน กับสังสารวัฏ สรรพสิ่งไม่แยกเป็นสองไม่มีนิพพานนอกเหนือไปจากสังสารวัฏ ไม่มีสังสารวัฏนอกเหนือไปจากนิพพาน เพราะปัจจัยแห่งความมีอยู่ไม่ใช่ลักษณะที่แยกจากกัน (ไต้เซต ไตตาโร ซูซูกิ, 2560 : 89) ส่วนในคำสอนของฮวงโป (Huang Po) ในเรื่องนี้มีว่าสิ่งทั้งสองนี้ไม่แตกต่างจากกันและกันเลยหรือนัยหนึ่งก็คือไม่มีความแตกต่างใดๆ ในระหว่างสามัญสัตว์ทั้งปวงกับพระพุทธเจ้าทั้งหลายหรือระหว่างสังสารวัฏกับนิพพานหรือระหว่างโมหะกับโพธิ์ เมื่อใดรูปบัญญัติเหล่านี้ถูกเพิกถอนไปแล้วทั้งหมดทั้งสิ้นนั่นแหละคือพุทธะ (ฮวงโป, 2547 : 48) คิดแบบนี้น่าจะเป็นหลักคำสอนของฝ่ายมหายานมากกว่าที่จะบอกว่าเป็นคำสอนของเถรวาท แต่ในทัศนะของวัลโปละ ราหุละ อธิบายว่าแม้แนวคิดในเรื่องนี้จะเป็นคำสอนของมหายานก็จริง แต่ก็ปฏิเสธไม่ได้อีกเช่นกันว่ามหายานจะไม่ได้รับอิทธิพลเรื่องนี้มาจากคำสอนของเถรวาทแล้วนำมาพัฒนาขึ้นไปอีกขั้นหนึ่ง

บรมธรรมคือหลักการที่ว่าไม่มีสิ่งใดในโลกนี้ที่มีความสมบูรณ์เด็ดขาด ทุกสิ่งทุกอย่างเป็นไปตามกฎแห่งสัมพันธภาพ สุดแต่ปัจจัยปรุงแต่ง ไม่เที่ยงและไม่สิ่งใดที่มั่นคงถาวรหรือดำรงอยู่ตลอดเวลา เป็นสภาวะสมบูรณ์เช่น อัดดา ตัวตนหรืออาตมัน ทั้งที่เป็นภายในและภายนอกนี้แลคือบรมธรรม สังขธรรมไม่อาจเป็นสภาวะเชิงปฏิเสธ แม้จะมีวลีที่นิยมพูดกันว่าความจริงเชิงปฏิเสธ (negative truth) ก็ตาม การบรรลุธรรมอันได้แก่ การเห็นแจ้งสรรพสิ่งตามที่เป็นจริง (ยถาภูต) โดยไม่มีความหลงผิดหรืออวิชชา เป็นการทำลายเสียซึ่งตัณหาความอยากและการดับทุกข์อย่างสิ้นเชิงซึ่งได้แก่พระนิพพาน จึงเป็นเรื่องที่น่าสนใจและเป็นประโยชน์ที่จะจดจำเอาไว้ ณ ที่นี้ด้วยว่า ทรศนะในพระพุทธศาสนาฝ่ายมหายานเห็นว่า พระนิพพานนั้นมิได้เป็นสภาวะที่แตกต่างไปจากสังสารวัฏเลย สภาวะอย่างเดียวกันอาจเป็นได้ทั้งสังสารวัฏและพระนิพพาน สุดแต่มุมมองของท่านจะเป็นไปในทางจิตวิสัยหรือวัตถุวิสัย (subjectively or objectively) เป็นไปได้ที่ทรศนะของมหายานนี้อาจพัฒนามาจาก

แนวความคิดในพระคัมภีร์บาลีดั้งเดิมของฝ่ายเถรวาท ซึ่งเราได้อ้างอิงแล้ว
ในการอภิปรายอย่างสังเขปของเรา

(วัลโปละ ราหุละ, 2553 : 54)

แต่อย่างไรก็ตาม ท่านพุทธทาสภิกขุก็ยังยืนยันว่าสังสารวัฏมีอยู่ที่นี้และเดียว
นี้ซึ่งเกิดขึ้นอยู่ที่จิต ดับสังสารวัฏเสียได้นั้นแหละจะได้สัมผัสกับนิพพาน ท่านกล่าว
ว่าในสังสารวัฏจะหาพบนิพพาน ดูให้ดูสิดับสังสารวัฏนั้นเสียก็เป็นนิพพาน ฉะนั้นดู
ลงไปทีสังสารวัฏกองทุกข์อันวนเวียนอยู่นั้นแหละ ความทุกข์ที่วนๆ อยู่ ดูให้ลึกดูให้
ลึกไปว่าถ้ามันไม่มีแล้วมันจะมีอะไร? มันก็ไม่มีทุกข์ไม่มีวิภวสงสารมันก็มีนิพพาน
(พุทธทาสภิกขุ, 2551 : 264-265) สังสารวัฏกับนิพพานจึงดำรงอยู่ในที่เดียวกัน
แต่ปรากฏให้เห็นต่างกัน เมื่อเกิดเป็นสังสารวัฏนิพพานก็หายไป หรือหากนิพพาน
ปรากฏขึ้นสังสารวัฏก็หายไปจะปรากฏพร้อมกันทีเดียวทั้งสองไม่ได้ เปรียบเสมือน
ความมืดและแสงสว่างจะปรากฏพร้อมกันในที่เดียวกันไม่ได้ ฉะนั้น เหตุการ
ไหลเวียนของสังสารวัฏนั้นแหละคือนิพพานที่นี้และเดียวนี้อัน สมภาร พรหมทาได้อธิบาย
ทัศนะของท่านพุทธทาสภิกขุรวมถึงทัศนะของท่านนาคคารุณปราษฎ์คนสำคัญของ
มหายานเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่าทั้งสองท่านนี้เห็นตรงกันว่าความสิ้นทุกข์ (นิพพาน)
ไม่ใช่สิ่งที่เราอยู่ ณ มุมอันสงบที่โหล่งลึกแห่งในโลกนี้ หากแต่สิ่งนี้ดำรงอยู่แล้วใน
ตัวชีวิตผู้คนและสังคมอันสับสนวุ่นวายนี้เองเพียงเรารู้จัก “พลิก” ลบให้เป็นบวก
เราก็จะพบมัน (สมภาร พรหมทา, 2548 : 94) ที่สวนโมกขพลารามมีประดิษฐานธรรม
ที่ท่านพุทธทาสภิกขุได้สร้างไว้เพื่อจะสื่อสารให้เห็นว่าในสังสารวัฏมีนิพพานคือ
ความดับทุกข์ซ่อนอยู่ที่นั่นนั่นคือสระนาฬิเกร์ น้องเอยมะพร้าวนาฬิเกร์ ต้นเดียว
โนเน กลางทะเลขี้ผึ้ง ฝนตกไม่ต้อง ฟ้าร้องไม่ถึง กลางทะเลขี้ผึ้ง ต้นเดียวเปลี่ยว
ลิงโลดเอย (พุทธทาสภิกขุ, 2543 : 304) ทะเลขี้ผึ้งคือสังสารวัฏวงกลมแห่ง
การหมุนเวียนอยู่ในโลก มะพร้าวนาฬิเกร์ต้นเดียวโนเนกลางทะเลขี้ผึ้งคือนิพพาน
อันเป็นที่สิ้นสุดแห่งสังสารวัฏ แม้อุปมาเรื่องนี้จะทำให้เห็นว่าทั้งสองจะอยู่แยก
ออกจากกันอย่างเด่นชัดในมิติของกาลเวลา แต่แท้จริงแล้วการเดินทางไปสู่ฝั่งโน้น
แทบไม่ต้องเคลื่อนไหวกายออกจากฐานเดิมเลย ที่นี้และเดียวนี้นั่นเองคือนิพพาน

และสังสารวัฏ สังสารวัฏจึงเปรียบเหมือนทะเลขี้ผึ้ง เดียวเหลวเดียวแข็ง เดียวเหลวเดียวแข็ง ที่ตรงไหนมีความทุกข์ตรงนั้นต้องดับทุกข์ จุดที่ร้อนที่สุดที่ทุกข์ที่สุดนั้นจะมีนิพพานที่นั่น ฉะนั้นจึงพูดว่าอยู่กลางทะเลขี้ผึ้ง (พุทธทาสภิกขุ, 2543 : 308) สำหรับท่านพุทธทาสภิกขุแล้วเรื่องโลกียะกับโลกุตระไม่ได้แบ่งแยกออกจากกันอย่างเด็ดขาด ดังอุปมาที่ว่าฝั่งนี้และฝั่งโน้นแต่โลกทุกโลกปรากฏอยู่ที่จิตทั้งเป็นโลกที่สามารถจะสัมผัสรับรู้ได้ทีนี้และเดี๋ยวนี้อาจที่จิต ไม่ใช่ว่าต้องรอให้สิ้นชีวิตจากโลกนี้ไปเสียก่อนแล้วจึงจะไปถึงโลกอย่างนั้นได้การรื้อร่มภรรณกระวายเป็นแห่งจิตใจคือสังสารวัฏ ภาวะนี้ดับลงได้เมื่อไหร่เมื่อนั้นจะได้สัมผัสกับสิ่งที่เรียกว่านิพพาน

2.3 นิพพาน 3 ระดับ

ตามทัศนะของท่านพุทธทาสภิกขุ นิพพานมีทั้งที่เป็นนิพพานที่แท้และนิพพานชั่วคราว และที่พิเศษกว่านั้นก็คือนิพพานในบางระดับอาจมีได้โดยอาศัยความลงตัวของธรรมชาติแวดล้อม คำอธิบายอย่างนี้ของท่านพุทธทาสภิกขุคงจะเป็นที่ไม่พอใจของใครหลายคนเพราะมีคติความเชื่อที่ว่าปรินิพพานเท่านั้นเป็นนิพพานที่แท้จริง (ปีเตอร์ เอ.แจ็กสัน, 2556 : 222) ความเข้าใจอย่างนี้เชื่อว่าจะปราศจากหลักฐานจากคัมภีร์พระพุทธศาสนาเสียเลยทีเดียว ในพระไตรปิฎกมีพุทธพจน์ที่พระพุทธรองค์ตรัสรับรองการบรรลุถึงนิพพานของพระภิกษุรูปใดรูปหนึ่งก็จะใช้คำว่าปรินิพพานในการบรรยายถึงภาวะเช่นนั้น เช่นในวัฏกสิสูตร สังยุตตนิกาย ชนธวรวรรคตรัสว่าภิกษุทั้งหลาย นั่นแลคือมารผู้มีบาป ค้นหาวิญญานของวัฏกสิสูตรด้วยคิดว่าวิญญานของวัฏกสิสูตรสถิตอยู่ที่ไหน ภิกษุทั้งหลาย วัฏกสิสูตรไม่มีวิญญานสถิตอยู่ปรินิพพานแล้ว (ส.ช. (ไทย) 17/87/163) หรือพุทธพจน์ในสมาธิสูตร สังยุตตนิกาย สฬายตนวรรคที่ตรัสว่าสาวกของพระพุทธเจ้ามีจิตตั้งมั่น มีสติสัมปชัญญะ ย่อมรู้ชัดเวทนา เหตุเกิดแห่งเวทนานิพพานอันเป็นที่ดับแห่งเวทนาและทางดำเนินให้ถึงความสิ้นไปแห่งเวทนาเหล่านั้น เพราะสิ้นเวทนา ภิกษุจึงเป็นผู้หมดความทิว ปรินิพพานแล้ว (ส.สพ. (ไทย)

18/249/270) นี่อาจจะเป็นเหตุผลหนึ่งที่ทำให้มีการตีความกันไปว่าปรินิพพานเท่านั้นเป็นนิพพานที่แท้ แต่ยังมีนิพพานอีกระดับหนึ่งที่ยังไม่มีคำอธิบายเพิ่มเติมจากผู้รู้มากนักหรือยังไม่มีเป็นที่รู้จักกันโดยทั่วไปในสังคมของพุทธบริษัท ท่านพุทธทาสภิกขุเรียกนิพพานระดับนี้ด้วยคำไทยว่านิพพานชั่วคราว นิพพานขิมลอง นิพพานชั่วสมัย (สามายิกนิพพาน) ท่านพุทธทาสภิกขุกล่าวว่าคำว่านิพพานๆ นี้มีได้หลายชนิดหรือหลายระดับ อย่าเข้าใจไปเสียว่ามีเฉพาะเมื่อหมดกิเลสเป็นพระอรหันต์แล้วจึงจะนิพพานนั้นเป็นนิพพานที่แท้ เป็นนิพพานถาวร นิพพานที่ยังไม่ถึงขนาดนั้นก็มี เพราะเหตุที่มันมีรสชาติเหมือนกันเราจึงเรียกนิพพานไปหมด (พุทธทาสภิกขุ, 2538 : 224-225) กท่านพุทธทาสภิกขุได้แบ่งนิพพานออกเป็น 3 ระดับได้แก่ 1.ตถังคินิพพาน 2.วิกขัมภนนิพพาน และ 3.สมุทฺเทนิพพาน ทั้งสามระดับนี้สรุปลงย่อลงได้เป็นนิพพาน 2 ระดับคือนิพพานชั่วคราวและนิพพานที่แท้ที่สมบูรณ์ ตถังคินิพพานและวิกขัมภนนิพพานจัดเป็นนิพพานชั่วคราว นิพพานขิมลอง นิพพานชั่วสมัย (สามายิกนิพพาน) ส่วนสมุทฺเทนิพพานหรือปรินิพพานจัดเป็นนิพพานที่แท้ นิพพานถึงที่สุดซึ่งได้แก่นิพพานธาตุทั้งสองนั่นเอง ส่วนเกณฑ์ที่ท่านพุทธทาสภิกขุใช้แบ่งนิพพานออกเป็นนิพพานชั่วคราวและนิพพานที่แท่นั้นคือแนวคิดเรื่องจิตประภัสสรตามหลักคำสอนของพระพุทธศาสนาเถรวาทนั่นเอง

สำหรับเกณฑ์อันนี้ที่เกี่ยวกับนิพพานทั้ง 3 ชนิดนี้ ให้ระลึกนึกถึงคำว่าจิตนี้ประภัสสรตามธรรมชาติจิตนี้เป็นประภัสสรคือ ไม่มีกิเลสไม่เศร้าหมองเพราะกิเลส จิตเดิมนั้นรุ่งเรืองเป็นประภัสสร แต่ถ้าเมื่อใดกิเลสเข้ามาก็กลายเป็นจิตที่เศร้าหมอง ไม่ประภัสสร จิตประภัสสรอยู่ตามธรรมดาเหมือนเราท่านตามธรรมดานี้ จิตเป็นประภัสสรชนิดที่กิเลสยังอาจจะแทรกแซงได้ แต่ถ้าเราปฏิบัติจนถึงที่สุดแล้วความเป็นประภัสสรนั้นมันถาวร กิเลสแทรกแซงอีกไม่ได้นี้เป็นนิพพานจริง นอกนั้นเป็นนิพพานชั่วคราว

(พุทธทาสภิกขุ, 2538 : 226)

แม้ท่านพุทธทาสภิกขุจะแบ่งนิพพานออกเป็นนิพพานที่แท้และนิพพานชั่วคราว แต่นิพพานทั้งสามระดับต่างจัดเป็นนิพพานที่แท้จริงเหมือนกันหมด แตกต่างกันแต่เพียงเป็นนิพพานที่ถาวรและไม่ถาวรเท่านั้น แม้เป็นนิพพานน้อยๆ นิพพานขมิลงก็จริง แต่เขาก็เป็นนิพพานอย่างเดียวกับนิพพานจริงหรือนิพพานถาวร เพียงแต่ว่ามันไม่ถาวรเพราะว่าเราไม่สามารถป้องกันโรค ไม่สามารถทำลายโรค โรคจึงมาแทรกเสียเป็นพักๆ นิพพานก็ขาดเป็นห่วงๆ (พุทธทาสภิกขุ, 2546 : 42) ในนิพพานทั้งสามระดับอย่างน้อยนิพพานชั่วคราวเป็นนิพพานที่ปุถุชนสามารถจะมีได้ด้วยเหตุนี้ท่านพุทธทาสภิกขุจึงไม่ยอมรับทัศนะแบบดั้งเดิมที่เชื่อตามกันมานว่า นิพพานเป็นเรื่องเฉพาะสำหรับผู้มีวิถีชีวิตแบบผู้สละโลกแล้วเท่านั้น ส่วนฆราวาสผู้ที่ยังหมกมุ่นอยู่ในโลกียวิสัยยากที่จะมีประสบการณ์กับภาวะแห่งนิพพานได้ เพื่อจะทำให้ฆราวาสซึ่งเป็นคนส่วนใหญ่ของสังคมได้รับประโยชน์จากบรมธรรมนี้ ได้อย่างเสมอเท่าเทียมกันกับบรรพชิต ท่านพุทธทาสภิกขุจึงได้นำคำสอนเรื่องจิตว่าง (สุญญตา) ในพระพุทธศาสนาเถรวาทมาอธิบายในฐานะที่เป็นบาทฐานของนิพพาน นั้นหมายความว่าขณะใดเวลาใดจิตใจว่างจากตัวกู-ของกู ว่างไปจากภพ ว่างไปจากชาติ ว่างไปจากความเป็นความเป็นไม่อยากจะมิไม่อยากจะเป็นเวลา นั้นเรียกว่าจิตได้สัมผัสกับนิพพานแล้วนั่นเองซึ่งจะเป็นนิพพานชั่วคราวก็ได้ นิพพานที่แท้ที่สมบูรณ์ก็ได้ ท่านพุทธทาสภิกขุกล่าวว่าความว่างจากตัวกู-ของกู เป็นความพักผ่อนทางวิญญาณ ความพักผ่อนทางวิญญาณนั้นแหละคือความหมายของคำว่านิพพาน (พุทธทาสภิกขุ, 2552 : 73) นิพพานจึงไม่ใช่สมบัติสำหรับพระอริยเจ้าเพียงอย่างเดียวเท่านั้น แต่ฆราวาสก็สามารถจะมีประสบการณ์กับภาวะแห่งนิพพานได้เช่นกัน การอธิบายอย่างนี้ของท่านพุทธทาสภิกขุเชื่อว่าปราศจากหลักฐานในพระไตรปิฎกเสียเลย เนื้อหาในธัมมทินนสูตรนั่นเองที่ท่านใช้เป็นหลัก อ้างอิงตีความว่าฆราวาสก็สามารถจะสัมผัสกับนิพพานได้อย่างคำอธิบายของท่านพุทธทาสภิกขุที่ว่าในบาลีสันสกฤตตนิกายนั้นได้ตรัสยืนยันไว้ชัดว่าสุญญตาคือนิพพาน นิพพานคือสุญญตา ในที่แห่งนั้นมันมีเรื่องที่จะต้องให้ตรัสอย่างนั้นซึ่งเป็นความจริงง่ายๆ ว่านิพพานคือสุญญตา สุญญตาคือนิพพาน ก็หมายถึงว่างจากกิเลสและ

ว่างจากความทุกข์ ฉะนั้นนิพพานนั้นแหละคือเรื่องสำหรับฆราวาส (พุทธทาสภิกขุ, 2529 : 121) เนื้อหาต่อไปนี้จะได้อธิบายนิพพานตามทัศนะของท่านพุทธทาสภิกขุ มีรายละเอียดดังนี้

ตทังคนิพพาน

คำว่าตทังคนิพพาน เป็นคำที่ปรากฏอยู่ในตทังคนิพพานสูตร อังคุตตรนิกาย นวกนิบาต นอกจากนี้คำว่าตทังคนิพพานยังปรากฏอยู่ในอรรถที่ปสูตร สังยุตตนิกาย ชนธวรรคคตังที่พุทธพจน์ที่ตรัสว่าเมื่อภิกษุเห็นด้วยปัญญาอันชอบว่าสังขารในกาลก่อนและสังขารทั้งปวงในบัดนี้เป็นสภาพที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความผันแปรเป็นธรรมดาที่จะละเือกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลายเสียได้และเพราะละเือกะเป็นต้นเหล่านั้นเสียได้จึงไม่สะดุ้ง เมื่อไม่สะดุ้งจึงอยู่เป็นสุขนี้เรียกว่าผู้ดับกิเลสแล้วด้วยองค์ธรรมนั้น (ส.ช. (ไทย) 17/43/61) อรรถกถาอธิบายคำนี้ว่า คำว่า ตทังคนิพพาน ความว่าพระนิพพานด้วยองค์นั้นๆ มีปฐมฌานเป็นต้น (อง.นวก.อ. (ไทย) 3/46-51/439) คำว่านิพพานด้วยองค์นั้นในความหมายที่แท้จริงของตทังคนิพพานเพ่งเล็งไปที่กิริยาอาการที่ทำให้เกิดนิพพานชนิดนี้ขึ้นมา หมายความว่าขณะนั้นเวลานั้นต้องมืองค์ธรรมหรือมีอะไรบางอย่างมาทำให้จิตว่างจากกิเลสหรือทำให้ความทุกข์นั้นดับลงไปเรียกว่าดับทุกข์ด้วยองค์นั้นหรือผู้ดับกิเลสแล้วด้วยองค์ธรรมนั้น เช่น เมื่อเห็นรูป เวทนา สัญญา สังขารและวิญญาณตามความเป็นจริงว่าสังขารทั้งปวงไม่เที่ยง สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ และธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา เมื่อเห็นอย่างรุนแรงก็จะทำให้เกิดความเบื่อหน่ายคลายกำหนดการยึดถือในขันธเหล่านั้นอย่างนี้เรียกว่าขันธเหล่านั้นเป็นองค์สำหรับให้เกิดนิพพานนั้น เมื่อเรามีธรรมะปรากฏในใจทำให้ความทุกข์ดับไป ก็ความทุกข์นั้นดับไปด้วยธรรมะนั้น ธรรมะนั้นชื่อว่าองค์แห่งการดับทุกข์ (พุทธทาสภิกขุ, 2541 : 187) ท่านพุทธทาสภิกขุกล่าวว่า หากไม่สามารถทำสมาธิจนถึงได้ฌาน แต่ก็สามารถจะมีตทังคนิพพานน้อยๆ ได้เช่นกัน เช่น อาศัยหลักธรรมบางข้อ ความรู้ที่ได้ศึกษาเล่าเรียนมา แม้แต่การคิดนึกอะไรบางอย่างหรือการอยู่ในธรรมชาติที่สงบวิเวก

นั่นหมายความว่าธรรมชาติที่สงบวิเวกได้กลายเป็นสัปายะทางจิตที่ทำให้จิตใจว่างจากกิเลสไปได้ชั่วขณะหนึ่งอย่างนี้ก็จัดเป็นตถังคณิพพานด้วยเช่นกัน ฉะนั้นเรามีวิธีใดๆ ของเราเองเท่าที่เรารวบรวมมาได้เองก็เอามาใช้ขจัดความทุกข์ จะพุดง่าย ๆ ก็ความขุ่นใจ ความทุกข์ร้อนในใจ ความกระวนกระวายในใจดับมันไปเสียได้มันก็ยิ่งดี สงเคราะห์ในนิพพานน้อยๆ ได้ (พุทธทาสภิกขุ, 2541 : 188) ตถังคณิพพาน ท่านพุทธทาสภิกขุอธิบายไว้ดังนี้

นิพพานที่เรียกว่าตถังคณิพพาน เป็นนิพพานเพราะการประจวบเหมาะของสิ่งนั้นๆ นิพพานชนิดนี้ปรากฏแก่จิตโดยการประจวบเหมาะแห่งองค์ประกอบของมัน หมายความว่าอะไรก็ตาม ส่วนใหญ่ก็เป็นของภายนอกตัวเรา เป็นบุคคล เป็นสถานที่ เป็นบรรยากาศ เป็นอะไรก็สุดแท้เถิดมีความประจวบเหมาะทำให้จิตว่างจากกิเลสไปได้ชั่วขณะหนึ่ง ขณะนั้นเรียกว่าเป็นตถังคณิพพาน เป็นนิพพานประเภทชั่วคราว ประเภทขิมลอง ประเภทตัวอย่าง แล้วภาวนานั้นก็ปรากฏแก่จิตโดยการประจวบเหมาะแห่งองค์ประกอบของมันเรียกว่า ตถังคณิพพาน นิพพานเพราะการประจวบเหมาะขององค์นั้นๆ

(พุทธทาสภิกขุ, 2538 : 225)

เมื่อพูดถึงเรื่องการดับของกิเลสที่สัมพันธ์กับการได้นิพพานชั่วคราวหรือนิพพานที่แท้ ท่านพุทธทาสภิกขุอธิบายว่าการดับนั้นมีอยู่ 2 อย่าง คือกิเลสดับของมันเองก็ได้หรือมีผู้ที่ทำให้กิเลสนั้นดับลงไปก็ได้อีกเช่นกัน ข้อแรกที่ว่ากิเลสดับของมันเองข้อนี้ก็เข้ากับหลักการของพระพุทธศาสนาที่ว่าจิตนี้ประภัสสรหรือจะใส คำว่าจิตเดิมแท้ว่างจากกิเลสอยู่เป็นพื้นฐานหรือสภาพเดิมของจิตนั้นว่างจากกิเลสอยู่เป็นพื้นฐานก็ได้ ดังพุทธพจน์ในปณิหิตอัจฉรวรรคที่ว่าจิตนี้ผุดผ่องแต่จิตนั้นแลเศร้าหมองเพราะอุปกิเลสที่เกิดขึ้นภายหลัง (อง.เอกก. (ไทย) 20/49/9) นอกจากนี้การดับลงไปของกิเลสยังเข้ากันได้กับพุทธพจน์ที่ตรัสว่าสิ่งใดสิ่งหนึ่ง

มีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งหมดล้วนดับไปเป็นธรรมดา (ที.สี. (ไทย) 9/298/109) นี่เป็นเรื่องธรรมดาของสิ่งที่เป็นสังขารธรรมเกิดขึ้นเพราะมีเหตุปัจจัย และดับลงก็เพราะหมดเหตุปัจจัยเช่นกัน กิเลสก็มีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา ตามธรรมดาของสังขารที่มีเหตุปัจจัยและมันก็ดับลงเพราะหมดเหตุหมดปัจจัยตามธรรมดา เมื่อกิเลสนั้นดับลงไปแล้วมันก็มีควมเย็น กิเลสไม่เกิดขึ้นรับภวนมันก็มีควมเย็น (พุทธทาสภิกขุ, 2545: 12) การดับลงของกิเลสไม่ว่าจะดับแบบไหน ดับเองหรือมีบางสิ่งบางอย่างช่วยให้ดับ แต่การดับของกิเลสแต่ละครั้งมีผลเท่ากันคือทำให้จิตใจช่วงนั้นว่างจากกิเลสเครื่องปรุงแต่งจิต และจิตใจก็ได้สัมผัสกับความเย็นคือนิพพานอีกครั้งหนึ่ง สำหรับท่านพุทธทาสภิกขุแล้วขณะใดที่ไม่มีกิเลสเข้ามาครอบงำจิต จิตมีความเป็นประภัสสรอยู่ตามธรรมชาติขณะนั้นถือว่าเป็นเวลาแห่งการพักผ่อนทางวิญญาณเป็นตถังคณิพพานหรือเป็นทัญญูธรรมนิพพานที่นี้และเดี๋ยวนี้ ขณะที่กิเลสไม่ได้ครอบงำจิต เมื่อจิตไม่มีกิเลสเข้าครอบงำก็ให้ถือว่าเป็นขณะของนิพพานในปริยายต่างๆ อย่างนี้ (พุทธทาสภิกขุ, 2548 : 166)

วิกขัมภณนิพพาน

วิกขัมภณนิพพานจัดเป็นนิพพานชั่วคราวเช่นเดียวกับตถังคณิพพาน แต่ที่มาของการทำให้จิตว่างจากกิเลสมีที่มาแตกต่างกัน ตถังคณิพพานเกิดได้ทั้งโดยบังเอิญหรือสภาพแวดล้อมในขณะนั้นประจวบเหมาะทำให้เกิดควมเย็นอย่างที่เราเรียกว่ามีสัพปาเยทางจิต แต่สำหรับวิกขัมภณนิพพาน การว่างจากกิเลสว่างจากความทุกข์มาจากการบังคับหรือควบคุมหรือข่มจิตไว้ด้วยกำลังสมาธิซึ่งไม่ได้เกิดเองตามธรรมชาติเหมือนอย่างตถังคณิพพาน ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาหมายเอาการข่มไว้ด้วยกำลังของฌานสมาบัติ เพราะตั้งปฐมฌานเป็นต้นไปกุศลธรรมทั้งหลายมีนิรวณเป็นต้นก็ถูกทำให้ระงับดับลงไปในขณะแห่งปฐมฌานกิเลสสามารถระงับไปได้ระดับหนึ่ง ในทุติยฌานกิเลสถูกทำให้ระงับได้มากขึ้นจนถึงเนวสัญญานาสัญญายตนะก็ถือว่าเย็นได้สูงสุดในระดับฌาน แต่ก็ยังถือว่าเป็นของชั่วคราวกิเลสเพียงถูกทำให้ระงับไปเพียงชั่วคราวในขณะที่อยู่ในฌานสมาบัติเท่านั้น ท่านพุทธทาสภิกขุกล่าวว่านิพพานชนิดที่กิเลสเกิดแล้วข่มได้หรือว่าอยู่เสียในสมาธิ พอกิเลส

เกิดขึ้นมาข่มไม่ได้ดับได้หยุดไปทันที เียนตอนนั้นเป็นเียนชนิดนี้ หรือว่าอยู่ในสมาธิอยู่ในฌานในสมาธิเสีย ก็เลสก็ไม่แสดงความร้อน เป็นนิพพานของสมาธิหรือฌาน (พุทธทาสภิกขุ, 2548 : 297-298) ท่านพุทธทาสภิกขุเรียกการระงับกิเลสด้วยสมาธินี้ว่า เป็นความว่างทางจิตซึ่งยังไม่ใช่ความว่างที่ถึงที่สุด สำหรับวิกขัมภณนิพพาน ท่านพุทธทาสภิกขุได้อธิบายไว้ดังนี้

วิกขัมภณนิพพาน นิพพานที่ปรากฏแก่จิตโดยการบังคับไว้ในภาวะที่มีรสหรือกิจของนิพพาน ก็หมายความว่าเมื่อทำจิตให้เป็นสมาธิถึงขนาดที่เรียกว่าเป็นฌาน ก็เรียกว่ามีรสชาติของนิพพานปรากฏคือรสชาติของการที่ไม่มีกิเลสรบกวนนั่นเอง แม้ว่าเราจะทำสมาธิไม่ถึงฌานจิตก็ยังมี ความสงบ มีความรู้สึกเป็นสุขในลักษณะเดียวกัน แต่ถ้าถึงฌานความสงบก็แน่นแฟ้นกว่าเท่านั้น ซึ่งจะเรียกว่าเป็นนิพพานประเภทวิกขัมภณนิพพาน หรือบางทีก็เรียกว่าวิกขัมภณวิมุตติ ถ้าเรียกว่าวิมุตติหมายความว่าหลุดออกไปได้ ถ้าเรียกว่านิพพานก็หมายความว่าดับเย็นลงได้ วิกขัมภณะนี้ แปลว่าการบังคับเอาหรือการบังคับไว้โดยการบังคับจิตใจให้อยู่ในภาวะที่ทำหน้าที่ให้เกิดรสของนิพพาน คือในขณะที่แห่งฌานนั้นเรารับบังคับจิตได้ และจิตที่บังคับได้นั้นจะไปทำให้มีจิตชนิดที่เกิดรสคือความเยือกเย็นเป็นนิพพาน อย่างนี้เรียกว่าวิกขัมภณนิพพาน นิพพานเพราะการบังคับเอา

(พุทธทาสภิกขุ, 2538 : 225)

วิกขัมภณนิพพานในอีกความหมายหนึ่งท่านพุทธทาสภิกขุอธิบายว่าการพ้นไปจากอำนาจของตัวกู-ของกู ด้วยการอาศัยสิ่งใดสิ่งหนึ่งมาปิดกั้นทางเกิดแห่งตัวกูของ-ของกูไว้อย่างหนักแน่นและอย่างเฉลี่ยฉลัด (พุทธทาสภิกขุ, 2548 : 220) หากต้องการวิกขัมภณนิพพานหลักการสำคัญก็คือต้องพยายามฝึกสมาธิ โดยเฉพาะสมาธิประเภทที่ให้ผลถึงฌานที่เรียกว่าอัปปนาสมาธิ แต่ถ้าทำถึงระดับนี้ไม่ได้ อย่างต่ำให้ได้อุปจารสมาธิก็ยิ่งดี หรือถ้าหากจะให้ได้ผลจริง ๆ ก็ต้องไปถึงขั้นอัปปนาสมาธิอย่างนี้หวังผลได้แน่นอน ถ้าต้องการวิกขัมภณนิพพานก็ให้ฝึกสมาธิให้ถึงขนาด

ที่เรียกว่ามีสมาธิ แม้เพียงอุปจารสมาธิก็ยังได้ผล แต่ต้องการเฉพาะอัปนาสมาธิ จึงจะแน่นอน จึงจะเรียกว่ามีนิพพานอยู่ในอำนาจเรา เราบังคับได้ ถ้าเป็นเพียงอุปจารสมาธินี้ยังบังคับยาก บางทีบังคับไม่ได้ (พุทธทาสภิกขุ, 2538 : 229) ส่วนการจะใช้งานสมาธิรูปแบบไหนก็ได้ทั้งนั้น แต่มีหลักสำคัญอยู่ว่าถ้าประสงค์สมาธิประเภทที่ต้องการฌานจะต้องมีรูปธรรมเป็นอารมณ์หรือเอาวัตถุธรรมเป็นอารมณ์ทั้งวัตถุข้างนอกและภายในตัวเราเป็นอารมณ์ เช่น ดวงกสิณหรือลมหายใจ เป็นต้น ท่านพุทธทาสภิกขุกล่าวถึงเรื่องนี้ไว้ว่า มีหลักที่จะต้องเข้าใจไว้ว่า บรรดาสมาธิใดที่ใช้นามธรรมเป็นอารมณ์แล้วย่อมไม่สามารถจะทำให้เกิดฌาน ไม่สามารถจะทำให้เกิดอัปนาสมาธิ จะเป็นได้สักแต่ว่าสมาธิพอเป็นสมาธิ ไม่ถึงฌานไม่ถึงอัปนา (พุทธทาสภิกขุ, 2538 : 114) จากคำอธิบายของท่านพุทธทาสภิกขุเกี่ยววิกขัมภณนิพพาน ดูเหมือนว่าการจะทำให้กิเลสระงับไปได้นั้นอย่างน้อยก็ต้องได้สมาธิในระดับอุปจารสมาธิหรือสูงไปกว่านั้นคืออัปนาสมาธิ ดังนั้นถ้าไม่ได้สมาธิทั้งสองระดับนี้ก็แปลว่าการระงับกิเลสไว้ได้ด้วยวิกขัมภณนิพพานก็เป็นเรื่องเกิดขึ้นไม่ได้ แต่อย่างไรก็ตาม ในการอธิบายเรื่องวิกขัมภณนิพพานของท่านพุทธทาสภิกขุยังได้ย้อนย่องมาอีกท่านกล่าวว่าแม้แต่เพียงการปฏิบัติในขั้นศีล การให้ท่านการปฏิบัติอยู่ในพรหมวิหาร 4 ก็สามารถทำให้เกิดความเย็นขึ้นในจิตใจได้เช่นกัน ท่านกล่าวว่าเมื่อเราให้ท่านก็ดี เมื่อเรารักษาศีลก็ดี นับว่าเป็นการบรรลุมรรคผล นิพพานในขั้นขิมลอง ในขั้นที่เป็นรูปธรรมกลับเปลี่ยนย้อนหลังไปได้ ถ้าเราไม่รักษาไว้ให้ได้ ฉะนั้นเราต้องรักษาไว้ให้ได้ ให้นิพพานคงอยู่และขิมลองเรื่อยไป (พุทธทาสภิกขุ, 2538 : 242) ท่านพุทธทาสภิกขุยังกล่าวอีกว่าแม้กระทั่งการสวดมนต์หรือการนับ 1 ถึง 10 ก่อนที่จะโกรธใครก็นับรวมอยู่ในวิกขัมภณนิพพานด้วยเช่นกัน การพยายามสวดมนต์ภาวนาอย่างยิ่ง เพื่อกลบอารมณ์ร้ายที่เป็นฝ่ายตัวกู-ของกู ถ้าทำสำเร็จก็นับรวมเข้าไว้ในข้อนี้... แม้ที่สุดแต่เรื่องสอนเด็กๆ ให้นับ 1 ถึง 10 ก่อนที่จะโกรธใครแล้วก็นับไว้เรื่อยไปจนความโกรธเกิดขึ้นไม่ได้ แม้อุบายอย่างนี้ก็นับรวมไว้ในข้อนี้ (พุทธทาสภิกขุ, 2548 : 220-221)

ดังนั้น ในเรื่องวิกขัมภณนิพพานใจความสำคัญก็คือการระงับกิเลสไว้ด้วยกำลังสมาธิในระดับฌานนี้เป็นหลักการเบื้องต้นที่จะทำให้ได้วิกขัมภณนิพพาน นอกจากนี้การให้ทาน การรักษาศีล การสวดมนต์ แม้กระทั่งการนับเลข 1 ถึง 10 ก็เป็นเหตุทำให้เกิดวิกขัมภณนิพพานได้เช่นกัน ความว่างในระดับนี้มีผลมากและว่างมากกว่าตถังคิพพาน แต่ก็มีรสชาติอย่างเดียวกันคือกิเลสเข้ามารบกวนจิตใจไม่ได้ในขณะที่อยู่ในฌานสมาบัติ ตถังคิพพานและ วิกขัมภณนิพพานแม้จะจัดเป็นนิพพานชั่วคราวก็จริง แต่ถ้าหากมีสติปัญญาคอยป้องกันทำลายกิเลสหรือมีการสำรวมอินทรีย์อยู่เป็นนิจยังไม่สร้างความเคยชินในการเกิดของกิเลส ลบความเคยชินนี้ลงไปเรื่อยๆ ก็สามารถจะขยายทำให้เป็นนิพพานที่สมบูรณ์ได้เช่นกัน เรามีนิพพานน้อยๆ ได้อยู่ตลอดเวลาแล้วจะทำให้เต็มให้สมบูรณ์ได้ที่นี้และเดี๋ยวนี้คือเราเป็นอยู่อย่างทีกิเลสไม่เกิด กิเลสเกิดได้อย่างไรเรารู้เท่าทัน เรามีสติปัญญาป้องกันและทำลายไม่ให้กิเลสเกิด (พุทธทาสภิกขุ, 2548 : 137)

สมุจเฉตนิพพาน

สมุจเฉตนิพพานเป็นนิพพานที่แท้ไม่ใช่นิพพานชั่วคราว นิพพานขิมลอง หรือนิพพานชั่วสมัย (สามายิกนิพพาน) อย่างตถังคิพพานและวิกขัมภณนิพพาน นิพพานทั้งสองชนิดนี้สามารถสร้างให้เกิดขึ้นมาได้ แต่สำหรับสมุจเฉตนิพพานไม่สามารถทำให้เกิดขึ้นมาได้ ทำได้เพียงอย่างเดียวคือปฏิบัติตามหลักอริยอัฏฐังคิกมรรคแล้วสมุจเฉตนิพพานก็จะปรากฏภาวะออกมา แม้สมุจเฉตนิพพานจะสร้างให้เกิดขึ้นมาไม่ได้แต่ถึงกระนั้นก็สามารถสร้างเหตุปัจจัยแห่งการบรรลุถึงนิพพานชนิดนี้ได้ หรือมีอุปายที่ทำให้บรรลุถึงนิพพานในขั้นนี้ได้ ท่านพุทธทาสภิกขุกล่าวว่า ถ้าเป็นนิพพานแท้จริงแล้วก็สร้างขึ้นมาไม่ได้ แต่เรามีการกระทำที่เป็นต้นเหตุหรือปัจจัยที่จะเปิดเผยจิตใจของเราออกให้นิพพานเข้ามาถึงจิตใจอย่างนี้ก็ได้ ฉะนั้น คำว่าเป็นปัจจัยแก่พระนิพพานหมายความว่า อย่างนี้ เช่นทำบุญให้ทานให้กิเลสมันออกไป ไม่มีอะไรกั้นนิพพานชนิดหนึ่งก็จะเข้ามา (พุทธทาสภิกขุ, 2548 : 424) ในพระไตรปิฎกเมื่อพูดถึงการบรรลุถึงนิพพานท่านใช้คำว่า “การทำนิพพานให้แจ้ง”

นั่นหมายความว่านิพพานชนิดนี้ทำได้อย่างได้อย่างคือทำให้ปรากฏหรือทำให้เห็น
 แจ่มแจ้งตลอดในสิ่งนั้นด้วยมรรคสี่จะคืออริยอัฏฐังคิกมรรคอันเป็นเส้นทางสายเก่า
 ไม่ใช่สิ่งที่ทำให้เกิดขึ้นเหมือนอย่างการปฏิบัติทางจิตตั้งเช่นฌานหรือสมาธิ สมุจเฉท
 นิพพานนั้นเราทำให้เกิดขึ้นมาไม่ได้ เราทำได้แต่ปฏิบัติให้ถูกต้องให้ปรากฏภาวะ
 ออกมา เป็นความสิ้นไปแห่งกิเลสตามธรรมชาติของสิ่งที่เรียกว่านิพพาน เป็นสภาวะ
 ธรรมที่มีอยู่ตามธรรมชาติ (พุทธทาสภิกขุ, 2538 : 227) นิพพานจะไปถึงได้ด้วย
 มรรควิธีใด ข้อมูลในพระไตรปิฎกทั้งที่เป็นพุทธพจน์และสาวกภาสิตให้ข้อมูล
 ตรงกันว่าพระพุทธเจ้าและสาวกทั้งหลายย่อมถึงนิพพานซึ่งเปรียบเสมือนเป็น
 ทิศที่ไม่เคยไปไปได้ด้วยอริยอัฏฐังคิกมรรคอันเป็นสัจจะหนึ่งเดียว ไม่มีความหวัง
 หลงเหลืออยู่เลยสำหรับผู้คิดว่านิพพานจะไปถึงได้ด้วยยวดยานพาหนะแห่งยุค
 สมัย นิพพานอาศัยสิ่งนี้เข้าถึงไม่ได้ แต่จะไปถึงได้ก็ด้วยการฝึก ไปถึงได้ด้วยความ
 เพียรพยายามของตนเท่านั้นเท่านั้นดังพุทธพจน์ในหัตถกาจริยปุพพกถิกขุวัตถุที่
 ตรัสว่า แท้จริง บุคคลไม่สามารถไปสู่ทิศที่ยังไม่เคยไปด้วยยานเหล่านี้ แต่บุคคล
 ผู้ฝึกตนได้แล้ว สามารถไปสู่ทิศที่ไม่เคยไปด้วยตนที่ฝึกแล้ว ที่ฝึกดีแล้ว (ขุ.ธ. (ไทย)
 25/323/134) หรือพุทธพจน์ในปัญจสตภิกขุวัตถุที่ตรัสว่าเธอทั้งหลายควรทำ
 ความเพียรเองเถิด ตถาคตเป็นเพียงผู้ชี้บอกเท่านั้น ผู้บำเพ็ญภาวนา ดำเนินตาม
 ทางนี้แล้ว เพ่งพินิจอยู่จักพ้นจากเครื่องผูกแห่งมารได้ (ขุ.ธ. (ไทย) 25/276/117)
 นิพพานเป็นผลมาจากสิ่งใด นิพพานเกิดขึ้นเองหรือมีสิ่งใดทำให้เกิดขึ้น วลโปละ
 ราหุละ อธิบายไว้ดังนี้

ไม่เป็นการถูกต้องเลยที่จะทึกทักเอาเองว่า พระนิพพานเป็นผลพวง
 ตามธรรมชาติของการดับสิ้นไปแห่งตัณหา พระนิพพานไม่อาจเป็นผลลัพธ์
 ของสิ่งใดๆ ทั้งสิ้น เพราะถ้าเป็นก็แสดงว่าพระนิพพานเป็นผลผลิตจาก
 เหตุปัจจัย เป็นสังขตธรรมสร้างสรรค์และปรุงแต่งขึ้นจากเงื่อนไขบาง
 ประการ พระนิพพานมิได้เป็นทั้งเหตุและผล แต่อยู่เหนือเหตุและผล
 มิใช่ผลหรือวิบาก มิใช่เป็นสิ่งที่สร้างสรรค์ขึ้นจากการปฏิบัติทางจิตหรือ
 เป็นสภาวะทางจิตในเชิงรหัสนัย ดังเช่นฌานหรือสมาธิ สัจธรรมมีอยู่

พระนิพพานมีอยู่ สิ่งเดียวที่ท่านอาจทำได้คือเห็นแจ้งแทงตลอดในสิ่งนั้น หนทางไปสู่การรู้แจ้งซึ่งพระนิพพานมีอยู่ แต่พระนิพพานมิได้เป็นผลลัพธ์ของหนทางสายนี้ ท่านอาจเดินทางไปถึงภูเขาได้ แต่ภูเขามิใช่ผลลัพธ์ของการเดินทาง ทั้งมิใช่เป็นผลผลิตของหนทางด้วย ท่านอาจมองเห็นแสงสว่างได้ แต่แสงสว่างมิใช่ผลลัพธ์อันเกิดจากการเห็นด้วยตาของท่านแต่อย่างใด ผู้คนมักถามกันว่า หลังบรรลุพระนิพพานแล้วจะมีอะไร? ปัญหานี้ไม่อาจเกิดขึ้นได้เพราะพระนิพพานเป็นสัจธรรมอันสูงสุด ถ้าพระนิพพานเป็นสภาวะสูงสุดแล้ว ย่อมไม่อาจมีสิ่งใดหลังจากนั้นได้ ถ้ามีอยู่สิ่งนั้นย่อมเป็นสัจธรรมสูงสุดมิใช่ในนิพพาน

(วัลโปละ ราหุละ, 2553 : 54-55)

นิพพานไม่ได้อยู่ที่ไหนไกลที่จะต้องเดินทางผ่านระยะทางและเวลาดังอุปมาที่ว่าฝั่งโน้นและฝั่งนี้ แต่ความทุกข์และความดับทุกข์พระพุทธรองค์ได้บัญญัติไว้ในร่างกายอันยาววาหนึ่งซึ่งมีพร้อมทั้งสัญญาและใจนี้เองในโรหิตัสสสูตร พระพุทธรองค์จึงตรัสว่าเราบัญญัติโลก ความเกิดแห่งโลก ความดับแห่งโลกและข้อปฏิบัติที่ให้ถึงความดับแห่งโลกในร่างกายที่มีประมาณวาหนึ่ง มีสัญญา มีใจนี้เอง (ส.ส. (ไทย) 15/107/119) โลกคือชีวิตของสัตว์ทั้งหลายซึ่งเกี่ยวเนื่องสัมพันธ์อยู่กับความทุกข์ การไปถึงที่สุดแห่งโลกก็คือที่สุดแห่งทุกข์ซึ่งมีอยู่ในร่างกายคือชั้น 5 นี้เอง นิพพานจึงไม่ต้องเดินทางไปแสวงหาที่ไหนไกล นิพพานมีอยู่พร้อมแล้วคือมีอยู่ที่ตัวชีวิตของเรานั้นเอง

นิพพานตามทัศนะของท่านพุทธทาสภิกขุไม่ได้มีอยู่เพียงหนึ่งเดียว แต่นิพพานมีหลายระดับที่เป็นนิพพานที่แท้ที่สมบูรณ์ก็มี นิพพานชั่วคราวก็มี ตถกนิพพาน และวิกขัมภนนิพพานจัดเป็นนิพพานชั่วคราว นิพพานขมิลง หรือ นิพพานชั่วสมัย (สามายิกนิพพาน) ส่วนสมุจเฉทนิพพานเป็นนิพพานที่แท้ซึ่งได้แก่นิพพานธาตุทั้งสอง แม้ท่านพุทธทาสภิกขุจะแบ่งนิพพานออกเป็นสามระดับ แต่ในด้านคุณสมบัติที่เกิดขึ้นกับจิตแล้วไม่แตกต่างกันเลย ข้อแตกต่างมีเพียงอย่าง

เดียวเท่านั้นคือเป็นนิพพานที่ถาวรและไม่ถาวรเท่านั้นเอง สำหรับท่านพุทธทาสภิกขุ แล้วนิพพานไม่มีการแบ่งแยกระหว่างฆราวาสและบรรพชิต ใครมีความทุกข์ร้อนมากกว่าคนนั้นก็ต้องการนำมาดับทุกข์ด้วยกันทั้งนั้น ฆราวาสอยู่ในกองเพลิงมากกว่า บรรพชิตจึงมีความจำเป็นที่ฆราวาสจะต้องรู้และเข้าใจเรื่องนิพพานโดยเฉพาะ นิพพานที่ปุถุชนสามารถจะมีได้คือตังคณิพพานและวิกขัมภนนิพพาน นิพพานจึงเป็นที่ด้านทาน เป็นที่หลบซ่อนหรือเป็นที่พักผ่อนทางวิญญาณของสัตว์ทั้งหลาย ทางรูปธรรมหรือทางวัตถุธรรมเราสามารถแสวงหาที่หลบซ่อนจากภัยอันตรายได้ ไม่ยาก แต่ในทางจิตใจจะใช้อะไรหากสิ่งนั้นไม่ใช่ นิพพาน

2.4 วิธีปฏิบัติในนิพพานทั้ง 3 ระดับ

ท่านพุทธทาสภิกขุกล่าวว่าในการทำสมาธิเข้าใจนิพพานทั้ง 3 ระดับต้อง เข้าทำความรู้จักกับคำว่า “ทรรถา” ก่อนเป็นอันดับแรก เพราะหากเข้าใจทรรถาได้ อย่างถูกต้องและมีวิธีป้องกันที่จะไม่ทำให้ทรรถาเกิดขึ้นมารบกวนจิตใจไว้ได้ก็มีทาง ที่จะได้สัมผัสกับนิพพานทั้งสามชนิดนี้ได้ ท่านพุทธทาสภิกขุให้ความหมายของ คำว่าทรรถาไว้ว่าสิ่งที่รบกวนความรู้สึกที่เป็นความสงบของจิตใจ (พุทธทาสภิกขุ, 2538 : 231) ท่านกล่าวว่านี่เป็นความหมายที่ครอบคลุมที่สุดไม่ว่าจะเป็นทรรถา ระดับใดท้ายที่สุดก็รวมอยู่ในความหมายเดียวกันว่า สิ่งที่รบกวนความรู้สึกคือทำให้ จิตใจไม่มีความสงบหรือทำให้มันเปลี่ยนสภาพไปจากความเป็นจิตเดิมแท้กลายเป็น จิตวุ่น ไม่มีทรรถาใดๆ ที่มารบกวนจิตใจนั่นแหละคือความเย็นเป็นนิพพานในขั้นใด ขั้นในหนึ่ง นิพพานขิมลองก็ได้ นิพพานเพราะบังคับไว้ได้ นิพพานเพราะหมดกิเลส จริงๆ ก็ได้ (พุทธทาสภิกขุ, 2538 : 233) นอกจากนี้ท่านพุทธทาสภิกขุยังได้แบ่ง ทรรถาออกเป็น 3 ระดับ ท่านใช้คำเรียกว่า 1. ตัวกูชั้นหยาบ 2. ตัวกูชั้นกลาง และ 3. ตัวกูอย่างละเอียดสุขุมที่สุด *ตัวกูชั้นหยาบ* มีความหมายว่าขณะใดเวลาใด มีความรู้สึกว่าจิตใจถูกความทุกข์แผดเผาอย่างรุนแรงเสมือนหนึ่งว่าตนรกรทั้งเป็น มันเกินไปกว่าความกระวนกระวายใจ ทรรถาที่แผดเผาจนเป็นพิษเป็นไฟอย่างนี้ เรียกว่าตัวกูชั้นหยาบ *ตัวกูชั้นกลาง* ก็เกี่ยวกับความวิตกกังวล ความกลัว ความ อาลัยอาวรณ์ ความกระวนกระวายใจ การพลัดพราก ความรัก สิ่งเหล่านี้ใครประสบ

เข้าก็แผดเผากดดันจิตใจเหมือนกันแต่ไม่ร้อนเท่ากับตัวกูชั้นหยาบ ส่วนตัวกูอย่างละเอียด เป็นความรู้สึกที่ไม่เกลียดเกลียดแห่งจิตใจ ไม่สงบ ไม่สดชื่น ไม่แจ่มใส หดหู่ซึมเซา แต่ไม่รู้ว่ามีสาเหตุมาจากอะไร นั่นแหละเป็นผลมาจากความรู้สึกที่เป็นตัวกู-ของกูอย่างละเอียดที่มันเหลือตกค้างอยู่ในจิตใจ

ทำอย่างไรจึงจะได้สัมผัสกับนิพพานโดยเฉพาะนิพพานชั่วคราวซึ่งเป็นนิพพานที่สามารถจะสร้างให้เกิดขึ้นมาได้ในทีนี้และเดี๋ยวนี้ สำหรับวิธีปฏิบัติเพื่อทำให้ตถะนิพพานเกิดขึ้นในชีวิตประจำวันท่านพุทธทาสภิกขุได้แนะนำวิธีปฏิบัติไว้ถึง 9 วิธี ได้แก่ 1. จะต้องมีชีวิตชนิดที่เรียกว่าทำงานเพื่องาน 2. ต้องเป็นคนเชื่อถือพระเจ้า มีความหมายว่าต้องภักดีต่อความจริง ความถูกต้อง ความยุติธรรม และความเป็นธรรม 3. ต้องบูชาหน้าที่เพื่อหน้าที่ ต้องมีหน้าที่ที่บริสุทธิ์เป็นที่บูชา 4. ต้องอยู่ในสิ่งแวดล้อมที่เหมาะสม 5. ต้องมีการเป็นอยู่ที่ถูกต้องและพอดี 6. ต้องอยู่ในท่ามกลางบุคคลที่มีความสะอาด สว่างและสงบ 7. เว้นสิ่งที่เปื้อนอบายมุข 8. ให้ยึดถือหลักปรัชญาที่ว่าจิตมีนิพพานเป็นพื้นฐานอยู่แล้ว หรือจิตเดิมแท้นั้นประภัสสร 9. อย่างนี้ๆ คือการรักษาจิตให้อยู่ในสภาพปกติที่เรียกว่าจิตเดิมแท้ อย่าผลอสติจนมีการปรุงแต่งเกิดเป็นตัวกู-ของกูขึ้นมา นอกจากนี้ท่านพุทธทาสภิกขุยังได้เสนอให้มีการดำเนินชีวิตตามหลักลักษณะตตสันพระธรรมวินัย 8 ประการ ได้แก่ 1. วิราคะ มีความเป็นอยู่อย่างไม่กำหนดในสิ่งใด 2. วิสัณโยคะ ไม่เป็นไปเพื่อทุกข์ 3. อปจยะ ไม่ให้กิเลสพอกพูนขึ้นมาได้ 4. อัปปิณฑตา เป็นผู้มีความมักน้อย 5. สันตุกฐี มีความเป็นอยู่อย่างสันโดษ 6. ปวิเวก ไม่คลุกคลีด้วยหมู่คณะ 7. วิริยารัมภะ มีความเพียร และ 8. สุภรตา เป็นคนเลี้ยงง่าย ลักษณะตตสันพระธรรมวินัยทั้ง 8 ประการนี้ ไม่ใช่เป็นการปฏิบัติเพื่อให้เกิดนิพพานชั่วคราวเพียงอย่างเท่านั้น แต่ทั้ง 8 ประการนี้เป็นหลักพื้นฐานของการปฏิบัติที่จะเป็นปัจจัยแห่งการบรรลุถึงนิพพานในทุกระดับ ท่านพุทธทาสภิกขุได้สรุปวิธีปฏิบัติทั้ง 9 วิธี ไว้ดังนี้

ต้องมีชีวิตอยู่อย่างบูชาอุดมคติ; ว่าทำงานเพื่องาน, เพื่องานบริสุทธิ์, เพื่อถูกต้อง, เพื่อเป็นธรรม เป็นคนเชื่อถือพระเจ้า ใครจะว่าโง่งเงาเท่าปู่ปลาก็ช่างหัวมัน; แล้วต้องบูชาการที่ได้ทำหน้าที่ที่บริสุทธิ์; แล้วต้อง

อยู่ในสิ่งแวดล้อมที่เหมาะสมในทางบรรยากาศที่ดี การกินอยู่ที่ดี บุคคลที่จะคบหาสมาคมที่ดี; แล้วต้องเว้นจากอบายมุขทุกอย่าง; มีปรัชญาว่าเรื่องนี้ไม่ยากเพราะว่าความว่างจากกิเลสอันนั้นแหละเป็นพื้นฐานเดิมของจิตระว่างนิดเดียวว่าอย่าให้แขกคือกิเลสเข้ามาในบ้านในเรือน ถ้าเข้ามาต้องระวังและให้กลับออกไปเสียตามสมควรแก่เวลา นี่เรียกว่าหลักปฏิบัติเกี่ยวกับตถังคินิพพานคือนิพพานประเภทจะฟลุค จะบังเอิญจะปรากฏออกมาให้ชิมลองอยู่เสมอๆ เรื่อยๆ ไปจนตลอดชีวิตที่นี้และเดี๋ยวนี้คือในชาตินี้

(พุทธทาสภิกขุ, 2538 : 240)

สำหรับวิภังคนิพพาน ท่านพุทธทาสภิกขุอธิบายว่า ไม่ใช่แต่การปฏิบัติในชั้นสมาธิภาวนาอย่างเดียวเท่านั้นจึงจะได้สัมผัสกับวิภังคนิพพานได้ แต่ในการปฏิบัติในขั้นศีลหรือการให้ทานก็สามารถทำให้เกิดวิภังคนิพพานได้เช่นกัน ท่านกล่าวว่าเมื่อจะมีการปฏิบัติตามหลักพุทธธรรมให้ระลึกถึงพุทธพจน์ที่ว่าพระนิพพานจึงชื่อว่าเป็นสภาวะธรรมที่ผู้ปฏิบัติจะพึงเห็นชัดด้วยตนเอง ไม่ประกอบด้วยกาล ควรเรียกให้มาดู ควรน้อมเข้ามาในตน อันวิญญูชนพึงรู้เฉพาะตน (อง.ติก. (ไทย) 20/56/219) หรือพุทธพจน์ในสิกขาวิมุตติสูตร อังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาตที่ตรัสว่าธรรมทั้งหลายนั้นเป็นธรรมอันวิมุตติถูกต้องแล้ว (อง.จตุกก. (ไทย) 21/245/365) นี่เป็นพุทธพจน์ที่ยืนยันได้ว่าพุทธธรรมนั้นปฏิบัติเมื่อไหร่จะเกิดผลประจักษ์แก่ตนเองเมื่อนั้น การให้ทานมีทั้งการให้เพื่อเวียนว่ายอยู่ในวัฏฏะหรือให้เพื่อวิวัฏฏ์ก็ได้ เช่น ให้ทานแล้วยังหวังมนุษย์สมบัติ สวรรค์สมบัติ อย่างนี้เป็นทานเพื่อวัฏฏะยังไปไม่ถึงนิพพานสมบัติ การให้ทานเพื่อวิวัฏฏ์ก็เพื่อทำลายความยึดมั่นถือมั่น ทำลายตัวกู-ของกูให้หมดไป ท่านพุทธทาสภิกขุกล่าวว่าการให้ที่เป็นไปเพื่อนิพพานต้องเบา (พุทธทาสภิกขุ, 2538 : 54) นอกจากทานทั้งสามคือ วัตถุทาน อภัยทาน และธรรมทานแล้ว นอกจากนี้นิพพานยังกล่าวถึงทานชนิดที่ 4 ท่านใช้คำเรียกว่า “สุญญตาทาน” สุญญตาทานคือทานที่เนื่องด้วย

ความว่าง เป็นทานที่ไม่มีทั้งผู้ให้และผู้รับ ทานที่ไม่ต้องมีทั้งผู้ให้ทานและผู้รับทาน ถ้าทำได้จริงทำได้ถึงที่สุดจะไม่มีตัวกูของกูผู้ให้ทานหรือไม่มีใครจะเป็นผู้รับทาน (พุทธทาสภิกขุ, 2538 : 63) ทานชนิดนี้จะเอาอะไรสละให้เป็นทาน ท่านกล่าวว่า ก็เอาตัวกู-ของกูนั้นแหละสละให้เป็นทาน เมื่อสละตัวกู-ของกูออกไปหมดสิ้นแล้ว จะเหลืออะไรอยู่ ก็ไม่มีอะไรที่จะเหลืออยู่อีกนอกจากความว่างจากตัวกู-ของกูนั้น คือนิพพาน ดังนั้นไม่ว่าจะเป็นทานชนิดไหนก็ตามหากทำถูกวิธีไม่เป็นทานเพื่อการเวียนว่ายอยู่ในสังสารวัฏแต่เป็นไปเพื่อวิวิธภูมิก็จะเกิดความเย็นใจเป็นนิพพาน ที่นี้และเตี้ยนี้ได้

ส่วนในเรื่องการรักษาศีลก็เช่นเดียวกัน ศีลคือการประพฤติปฏิบัติที่ไม่ทำให้ตนเองและผู้อื่นให้เดือดร้อนไม่ว่าจะเป็นทางกาย วาจา และใจนี้เรียกว่าผู้มีศีลและเพื่อให้เรื่องศีลปฏิบัติได้อย่างครอบคลุมทั้งแก่ตนเองและสังคมท่านพุทธทาสภิกขุจึงให้ความหมายของศีลเสียใหม่ว่า ความเป็นอยู่อย่างถูกต้องทางกาย ทางวาจา ทั้งส่วนตัวและส่วนสังคม (พุทธทาสภิกขุ, 2549 : 222) ดังนั้นเรื่องของศีลจึงไม่ใช่เรื่องของปัจเจกเพียงอย่างเดียวแต่ต้องดูผลที่เกิดขึ้นกับสังคมรอบข้างด้วย ต้องเป็นการกระทำที่ไม่มีโทษเกิดขึ้นทางกาย ทางวาจา ทั้งต่อตนเองและสังคมอย่างนี้ถึงจะเรียกว่าปฏิบัติอยู่ในศีล เรื่องศีลก็เหมือนกับเรื่องทานที่ผ่านมา คือมีทั้งการปฏิบัติศีลเพื่อเวียนว่ายอยู่ในสังสารวัฏและศีลเพื่อวิวิธภูมิ เช่น การรักษาศีลเพื่อจะได้สวรรค์สมบัติ มีเกียรติยศชื่อเสียงในทางสังคมอย่างนี้เป็นศีลเพื่อวิวิธภูมิ เป็นโลกียศีล การปฏิบัติศีลอย่างนี้ท่านพุทธทาสภิกขุเรียกว่า “ศีลทาส” คือรับจ้างกิเลสตัณหาเพื่อรักษาศีล ส่วนศีลเพื่อวิวิธภูมิเป็นการรักษาศีลด้วยปัญญาหรือด้วยโพธิอาศัยศีลเป็นบาทฐานเพื่อพัฒนาจิตใจสูงขึ้นตามลำดับจนบรรลุถึงมรรค ผล นิพพาน ท่านพุทธทาสภิกขุจึงกล่าวว่าถ้ารักษาศีลจริง ถูกต้องจริง เป็นศีลจริง เป็นอริยกันตศีล คือศีลที่พระอริยเจ้าชอบใจจริงๆ แล้ว ก็มีนิพพานคือความเย็นใจ ปราศจากทรมานเกี่ยวกับความทุกข์แล้วก็มีแต่ความเย็นใจซึ่งเป็นนิพพานเป็นอากาลิกทันควันที่นั่นเมื่อนั้น (พุทธทาสภิกขุ, 2538 : 242) ศีลมีความสำคัญอย่างไรสามารถพิจารณาได้จากภาษิตของพระอุบาลีเถระที่ว่าข้าแต่พระองค์ผู้มีความเพียร ในนครคือ

พระธรรมนั้น พระองค์มีศีลเป็นปรการ มีพระญาณเป็นชุ่มประตุ มีศรัทธาเป็นเสาระเนียดและมีความสัจจเป็นนายประตุ (ช.อุป. (ไทย) 32/535/81) เมื่อปฏิบัติศีลในลักษณะเช่นนี้ก็เป็นศีลที่เป็นไปเพื่อนิพพาน และทั้งหมดนี้ก็เป็นวิธีปฏิบัติที่จะทำให้เกิดนิพพานที่ชื่อว่าวิกขัมภานนิพพาน

ตถกนิพพาน อาศัยสภาพแวดล้อมรอบข้างเป็นปัจจัยสำคัญ วิกขัมภานนิพพานอาศัยการบังคับจิตเป็นส่วนสำคัญ ส่วนสมุจเฉตนิพพานอาศัยนิพพิทาและวิราคะเป็นปัจจัยสำคัญ ท่านพุทธทาสภิกขุอธิบายเรื่องนี้ว่า ส่วนนิพพานเด็ดขาดหรือ สมุจเฉตนิพพานนี้อาศัยรากฐานคือนิพพิทาและวิราคะ นี่เป็นเรื่องของปัญญา นิพพิทาคือความเบื่อหน่าย วิราคะคือความคลายกำหนัด ถ้าไม่สร้างนิพพิทาหรือวิราคะให้เกิดขึ้นได้แล้ว ก็ยังไม่มีหวังที่จะมีนิพพานที่แท้จริงชนิดนี้ (พุทธทาสภิกขุ, 2538 : 247) นิพพิทาคือความเบื่อหน่ายนี้ไม่ใช่ความเบื่อหน่ายแบบชาวบ้านที่ต้องพบเจอกับเหตุการณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง ซ้ำซากจำเจอยู่อย่างนั้นทุกๆ วัน ทำอะไรแบบเดิมๆ ทุกวันจนเกิดความเบื่อ เกลียดรำคาญในสิ่งนั้นอย่างนี้เป็นนิพพิทาเทียม ไม่เรียกว่านิพพิทาตามหลักพุทธธรรม นิพพิทาในทางธรรมหมายถึงเฉย เบื่อในที่นี้คือมันสลัดความรัก ความยึดถือ ความหวงแหนหรือความอะไรออกไป แล้วก็เป็นการเฉยไม่ทำร้ายผู้นั้น (พุทธทาสภิกขุ, 2538 : 248) นิพพิทาคือความเบื่อหน่ายนี้ต้องมาจากสัมมาทิฐิคือเห็นจริง เห็นแจ้ง เห็นถูกต้อง จึงเกิดเบื่อหน่าย เมื่อเกิดนิพพิทาสิ่งที่จะเกิดตามมาคือวิราคะ เห็นอย่างไรจึงเกิดความเบื่อหน่ายก็เห็นไตรลักษณ์นั่นเอง เห็นว่าสังขารทั้งหลายทั้งปวงไม่เที่ยง สังขารทั้งหลายทั้งปวงเป็นทุกข์ และธรรมทั้งหลายทั้งปวงเป็นอนัตตาซึ่งเป็นการเห็นอย่างรุนแรง ความเบื่อหน่ายในไตรลักษณ์อาจเกิดจากการเห็นภาวะหนึ่งภาวะใดก็ได้ซึ่งเป็นเรื่องเฉพาะตน บางคนอาจเบื่อหน่ายเพราะเห็นความไม่เที่ยงของสิ่งทั้งหลายทั้งปวงก็ได้ เพราะเห็นทุกขังก็ได้หรือเบื่อหน่ายเพราะเห็นความเป็นอนัตตาก็ได้แต่ต้องเป็นเรื่องของปัญญา ในเรื่องนี้ท่านพุทธทาสภิกขุจึงกล่าวว่าที่จริงมันก็เนื่องกัน อนิจจัง ทุกขัง อนัตตามันเนื่องกัน แต่วามันก็มีความหมายต่างกัน ความรู้สึกมันก็ต่างกัน ทางเดินของปัญญามันก็ต้องต่างกัน ถ้าจะเปรียบก็เหมือนกับว่าคนเรานี้

มันไม่ได้กินยาเหมือนกัน บางทีคนนี้ชอบยาอย่างนี้ บางทีคนโน้นชอบยาอย่างโน้น คนหนึ่งก็ถูกกับยาชนิดหนึ่ง (พุทธทาสภิกขุ, 2548 : 232) ไม่ว่าจะมียาปัญญามอง เห็นองค์ธรรมไหนได้มากกว่ากัน แต่ถ้าหากมองเห็นทุกสรรพสิ่งว่าเป็นอนัตตานั้น คือจุดรวมของไตรลักษณ์ เห็นอนัตตานั้นแหละคือเห็นสูงสุดหรือเห็นทั้งหมด ไม่รู้สึกว่าเป็นตัวตน มันก็ไม่เรียกร้องเอาอย่างที่ว่ามิตัวตนหรือมันไม่มีความคิดนึกที่จะ เรียกร้องหรือจะยึดมั่นหรือจะอะไรก็ตาม (พุทธทาสภิกขุ, 2548 : 232) เมื่อเกิด นิพพิทาจะทำให้เกิดวิราคะ วิมุตติ วิสุทธิ สันติ และนิพพานเป็นลำดับไป ดังพุทธพจน์ในปัญจวัคคีย์เถา พระวินัยปิฎก มหาวรรคที่ตรัสว่าเมื่อเบื่อหน่าย ย่อมคลายกำหนด เพราะคลายกำหนด จิตย่อมหลุดพ้น เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ย่อมมีญาณว่าหลุดพ้นแล้ว อริยสาวกย่อมรู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์ได้อยู่จบแล้ว กิจที่ควรทำได้ทำเสร็จแล้ว กิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้มิได้มี (วิ.ม. (ไทย) 4/23/30) ดังนั้น เมื่อเกิดนิพพิทาคือความเบื่อหน่ายก็จะเกิดวิราคะคือความคลาย ออกซึ่งเป็นภาวะที่เข้าไปโดยอัตโนมัติหรือเนื่องกันไปจนถึงนิพพานอันเป็นที่สิ้นสุด แห่งสังสารวัฏ

3. บทสรุป

จากการศึกษานิพพานในทัศนะของท่านพุทธทาสภิกขุที่กล่าวมา นิพพาน หมายถึงภาวะที่จิตใจว่างจากกิเลสคือตัวกู-ของกูไม่เกิดขึ้นมาในขณะนั้นจิตจึงอยู่กับความว่างคือนิพพาน ว่างในลักษณะอย่างนี้เป็นความว่างทางปัญญาหรือว่างทางวิญญาน ไม่ใช่เป็นความว่างทางวัตถุหรือว่างทางจิตที่ไม่มีความรู้สึกคิดนึกอะไร อย่างนี้เป็นความว่างทางจิต ไม่ใช่ความว่างทางปัญญาที่ความรู้สึกนึกคิดอะไรมีอยู่อย่างสมบูรณ์ ร่างกายอะไรมีอยู่แต่ไม่มีความรู้สึกในความหมายที่ว่าเป็นตัวกู-ของกูอย่างนี้เรียกว่าว่างทางปัญญาหรือว่างทางวิญญาน ความว่างที่จะดับทุกข์ได้ ต้องเป็นความว่างทางปัญญาเท่านั้น ไม่ใช่ความว่างทางวัตถุหรือว่างทางจิต ดังนั้น เมื่อใดจิตว่างจากตัวกู-ของกู ว่างไปจากภพ ว่างไปจากชาติ ว่างไปจากความเป็น ความเป็นไม่อย่าจะมีไม่อย่าจะเป็น เวลานั้นเรียกว่าจิตได้สัมผัสกับนิพพาน

หรือจิตมีการพักผ่อนทางวิญญาณตามสภาพเดิมแท้ของจิตอีกครั้งหนึ่ง ท่านพุทธทาสภิกขุแบ่งนิพพานออกเป็น 3 ระดับได้แก่ ตถังคินิพพาน วิกขัมภนนิพพาน และสมุทฺเททนิพพาน นิพพานทั้งสามระดับนี้สรุปลงได้เป็นนิพพาน 2 ระดับ คือนิพพานชั่วคราวและนิพพานที่แท้ที่สมบูรณ์ ตถังคินิพพานและวิกขัมภนนิพพาน จัดเป็นนิพพานชั่วคราว นิพพานชิมลอง หรือนิพพานชั่วสมัย (สามายิกนิพพาน) ส่วนสมุทฺเททนิพพานหรือปรินิพพานจัดเป็นนิพพานที่แท้ที่สมบูรณ์ซึ่งได้นิพพานธาตุทั้งสอง ส่วนหลักเกณฑ์ที่ใช้แบ่งนิพพานออกเป็น 3 ระดับนั้นคือแนวคิดเรื่องจิตประภัสสรตามหลักคำสอนของพระพุทธศาสนาเถรวาทนั่นเอง จิตประภัสสรตามธรรมชาติก็เป็นตถังคินิพพาน และวิกขัมภนนิพพาน แต่เมื่อจิตนั้นได้รับการอบรมพัฒนาจนถึงที่สุดเป็นจิตประภัสสรถาวรถึงที่สุด ก็เลสที่ละได้แล้วไม่สามารถจะกลับมากำเริบได้อีกก็เป็นสมุทฺเททนิพพานคือนิพพานที่แท้ที่สมบูรณ์ตามความมุ่งหมายของพระพุทธศาสนา

บรรณานุกรม

- ไต้เซ็ด ไต้ดาโร๋ ชูชุกิ. 2560. **คัมภีร์มหายานลังกาวตารสูตร**. แปลโดย พระราชปริยัติกวี (สมจินต์ สมมาปญโญ). พิมพ์ครั้งที่ 2. พระนครศรีอยุธยา: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- ปีเตอร์ เอ.แจ็กสัน. 2556. **พุทธทาสภิกขุ: พระพุทธศาสนานิกายเถรวาทและการปฏิบัติเชิงนวมัยนิยมในประเทศไทย**. แปลโดย มคธ เดชนครินทร์. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต). 2542. **กรณีธรรมกาย บทเรียนเพื่อการศึกษาพระพุทธศาสนาและสร้างสรรค์สังคมไทย (ฉบับเพิ่มเติม-จัดลำดับใหม่)**. พิมพ์ครั้งที่ 23. กรุงเทพฯ: บริษัท ธรรมสาร จำกัด.
- พุทธทาสภิกขุ. 2539. **กข กกา ของการศึกษาพุทธศาสนา**. เล่มที่ 14. ค. พิมพ์ครั้งที่ 2. สุราษฎร์ธานี: มูลนิธิธรรมทาน ไชยา.
- _____. 2529. **แก่นพุทธศาสนา**. กรุงเทพฯ: อรุณวิทยา.
- _____. 2543. **ความหลุดพ้น**. กรุงเทพฯ: ธรรมสภา.
- _____. 2543. **ค่ายธรรมบุตร**. เล่มที่ 37. พิมพ์ครั้งที่ 2. สุราษฎร์ธานี: ธรรมทานมูลนิธิ ไชยา.
- _____. 2548. **ตัวกู-ของกู**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: สุขภาพใจ.
- _____. 2546. **ตุลาการภิธรรม เล่ม 1**. เล่มที่ 16. พิมพ์ครั้งที่ 2. สุราษฎร์ธานี: ธรรมทานมูลนิธิ สวนโมกษ์ ไชยา.
- _____. 2542. **ทางตามหลักพุทธศาสนา**. กรุงเทพฯ: ธรรมสภา.
- _____. 2548. **ธรรมบรรยายต่อทางสุนัข (ระดับมหาวิทยาลัย)**. เล่มที่ 39. ค. พิมพ์ครั้งที่ 2. สุราษฎร์ธานี: ธรรมทานมูลนิธิ ไชยา.
- _____. 2546. **ธรรมบรรยายระดับมหาวิทยาลัย เล่ม 2**. พิมพ์ครั้งที่ 2. สุราษฎร์ธานี: ธรรมทานมูลนิธิ สวนโมกษ์ ไชยา.
- _____. 2548. **ธรรมปาฏิโมกข์ เล่ม 2**. เล่มที่ 31. ก. พิมพ์ครั้งที่ 2. สุราษฎร์ธานี: ธรรมทานมูลนิธิ ไชยา.

- _____ . 2556. นิพพาน. กรุงเทพฯ: ธรรมสภา.
- _____ . 2545. นิพพานสำหรับทุกคน. กรุงเทพฯ: สุขภาพใจ.
- _____ . 2541. พุทธธรรมประยุกต์. เล่มที่ 17. จ. สุราษฎร์ธานี: ธรรมทานมูลนิธิ ไชยา.
- _____ . 2546. มนุสสธรรม. เล่มที่ 17. สุราษฎร์ธานี: ธรรมทานมูลนิธิ ไชยา.
- _____ . 2543. โมกขธรรมประยุกต์. เล่มที่ 17. ค. พิมพ์ครั้งที่ 2. สุราษฎร์ธานี: ธรรมทานมูลนิธิ ไชยา.
- _____ . 2548. ราชภโฏวาท. เล่มที่ 39. ง. พิมพ์ครั้งที่ 2. สุราษฎร์ธานี: ธรรมทานมูลนิธิ ไชยา.
- _____ . 2542. ว้างตามหลักพุทธศาสนา. กรุงเทพฯ: ธรรมสภา.
- _____ . 2538. สันตัสสัปปธรรม. เล่มที่ 13. พิมพ์ครั้งที่ 3. สุราษฎร์ธานี: มูลนิธิธรรมทาน ไชยา 2538.
- _____ . 2539. สันติปฏิกรรม. เล่มที่ 13.ข. สุราษฎร์ธานี: มูลนิธิธรรมทาน ไชยา.
- _____ . 2552. สุนฺยตาปริทรรศน์ เล่ม 1. เล่มที่ 38. พิมพ์ครั้งที่ 3. สุราษฎร์ธานี: ธรรมทานมูลนิธิ ไชยา.
- _____ . 2554. สุนฺยตาปริทรรศน์ เล่ม 2. เล่มที่ 38. ก. พิมพ์ครั้งที่ 3. สุราษฎร์ธานี: ธรรมทานมูลนิธิ ไชยา.
- _____ . 2542. หลักธรรมที่แสดงความว่าง. กรุงเทพฯ: ธรรมสภา.
- _____ . 2551. หลักพระพุทธศาสนาที่ยังเข้าใจผิดกันอยู่. เล่มที่ 14. ฉ. พิมพ์ครั้งที่ 2. สุราษฎร์ธานี: ธรรมทานมูลนิธิ ไชยา.
- _____ . 2549. อตัมมยตาประทีป. เล่มที่ 12.ง. พิมพ์ครั้งที่ 2. สุราษฎร์ธานี: ธรรมทานมูลนิธิ ไชยา.
- _____ . 2549. อิทัปปัจจยตา. เล่มที่ 12. พิมพ์ครั้งที่ 6. สุราษฎร์ธานี: ธรรมทานมูลนิธิ ไชยา.
- _____ . 2538. โอสาเรตัพพธรรม. เล่มที่ 13. ก. พิมพ์ครั้งที่ 3. สุราษฎร์ธานี: ธรรมทานมูลนิธิ.

วัลโปละ ราหุละ. 2553. **พระพุทธองค์ทรงสอนอะไร**. แปลโดย สุนทร พลามินทร์.

พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: จันทรเพ็ญ.

วิทย์ วิศทเวทย์. “อนัตตาในพุทธปรัชญา”. ใน **วารสารพุทธศาสนศึกษา**. ปีที่ 6

ฉบับที่ 1 (มกราคม-เมษายน 2542): 97.

สมภาร พรหมทา. 2548. **พุทธปรัชญา: มนุษย์ สังคมและปัญหาจริยธรรม**.

พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: ศยาม.

ฮวงโป. 2547. **คำสอนของฮวงโป**. แปลโดย พุทธทาสภิกขุ. กรุงเทพฯ: สุขภาพใจ.